DSL 01

সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিশিক্ষামূলক কথা

সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা

পাঠ্যবিষয় ঃ ১

খণ্ড ঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

অধ্যাপক অশোক কুমাৰ গোস্বামী, প্ৰাক্তন অধ্যক্ষ, সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক দীপক কুমাৰ শর্মা, সঞ্চালক, মহাবিদ্যালয় উন্নয়ন পৰিষদ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	অৰিহণা যোগাইছে
১-৭	ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
৮	ড° ইন্দিৰা শইকীয়া বৰা সংস্কৃত বিভাগ, প্ৰাগজ্যোতিষ কলেজ

সম্পাদনা ঃ

সম্পাদনা ঃ ড° ভাৰতী গোস্বামী, সংস্কৃত বিভাগ, বি বৰুৱা কলেজ

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

ছেপ্টেম্বৰ, ২০১৮

Copyright © Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

For the avoidance of doubt, by applying this license KKHSOU does not waive any privileges or immunities from claims that it may be entitled to assert, nor does KKHSOU submit to the jurisdiction, courts, legal processes or laws of any jurisdiction.

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্ৰিত আৰু প্ৰকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী- ৭৮১০১৭
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬ ;
Web : www.kkhsou.in

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিশিক্ষামূলক কথা

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা পাঠ্যক্রমৰ প্রথম পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে এই পাঠখিনি প্রস্তুত কৰা হৈছে। এই পাঠ্য বিষয়টিত সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিকথাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেয়ে এই পাঠ্য বিষয়ৰ নামকৰণ কৰা হৈছে এনেদৰে - 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিশিক্ষামূলক কথা'। মন কৰিবলগীয়া যে এই পাঠ্যবিষয়টি দুটা খণ্ডত ভাগ কৰা হৈছে। সর্বমুঠ ১৪ টা অধ্যায় আছে এই পাঠ্যবিষয়টিত।

এই পাঠ্য বিষয়টিৰ প্রথম খণ্ডত আঠটা (৮) অধ্যায় আছে। পাঠ্যবিষয়ৰ প্রথম খণ্ডৰ অধ্যায়সমূহক এনেদৰে নামকৰণ কৰা হৈছে- (১) ৰামায়ণ (২) মহাভাৰত (৩) পুৰাণ (৪) মহাকাব্য (৫) নাটক (৬) চম্পূকাব্য, গীতিকাব্য (৭) ঐতিহাসিক কাব্য, লিপিকাব্য, কোষকাব্য, পালিকাব্য (৮) গদ্যকাব্য। । দ্বিতীয় খণ্ডৰ প্রথম অধ্যায়সমূহ হ'ল (৯) গল্প সাহিত্য (১০) শতক কাব্য (১১) বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য (আয়ুৰ্বেদ, বাস্তুবিদ্যা) (১২) বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য (জ্যোতির্বিদ্যা, গণিতবিদ্যা), (১৩) হিতোপদেশঃ (মিত্রলাভ) (১৪) সুভাষিতম্

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰে মূল পাঠত উল্লেখ থকা দৰকাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অর্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। **'জানি থোৱা ভাল'** বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্রতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত **'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'** যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি সম্পর্কে স্বপৰীক্ষণৰ সুবিধা প্রদান কৰিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া **'অগ্রগতিৰ খতিয়ান'**ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে **'অধিক জানিবলৈ'** শিতানত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান আৰ্হি প্রশ্ন তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখনমান 'প্রসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। আপুনি বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

খণ্ড পৰিচয় ঃ

সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা পাঠ্যক্রমৰ প্রথম পাঠ্যবিষয়ৰ প্রথম খণ্ডৰ প্রথম অধ্যায়ত ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল, ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু আদি বিষয় আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশ, মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু আলোচিত হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়তত পুৰাণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। চতুর্থ অধ্যায়ত প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য , কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য , কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। পঞ্চম অধ্যায়ত নাটকৰ উৎপত্তি , নাটকৰ বিকাশ, কালিদাসৰ পূর্বৰ যুগৰ নাটক, কালিদাসৰ যুগৰ নাটক আৰু কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ষষ্ঠ অধ্যায়ত চম্পূকাব্যৰ উৎস, বিভিন্ন চম্পূকাব্যৰ উল্লেখ, গীতিকাব্যৰ উৎস, গীতিকাব্যৰ ভাগসমূহ, বিভিন্ন গীতিকাব্যৰ উল্লেখ, সপ্তম অধ্যায়ত ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎস আৰু বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ত গদ্য সাহিত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ **ৰামায়ণ** ৫-১৩

ৰামায়ণৰ ৰচনা কাল, ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু, ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱ, ৰামায়ণৰ বিকাশ, ৰামায়ণৰ মহত্ব, ৰামায়ণৰ সামাজিক চিত্ৰণ।

অধ্যায় ২ ঃ **মহাভাৰত** ১৪-২১

মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশ, মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু, মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল, মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ, ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা।

অধ্যায় ৩ ঃ **পুৰাণ** ২২-৩৩

পুৰাণ শব্দৰ অৰ্থ আৰু উৎস, পুৰাণৰ ৰচক আৰু কাল, পুৰাণৰ বিষয়বস্তু আৰু বৈশিষ্ট্য, মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ সংখ্যা ঃ বিভিন্ন মহাপুৰাণৰ বৰ্ণনা, পুৰাণৰ প্ৰভাৱ।

অধ্যায় ৪ ঃ **মহাকাব্য** ৩৪-৪৯

প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য, বুদ্ধ চৰিত, সৌন্দৰানন্দ, কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য, কুমাৰ সম্ভৱম্, ৰঘুবংশম্, সেতুবন্ধম্, জানকীহৰণম্, কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য, কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্, ৰাৱণবধম্, শিশুপালবধম্, নৈষধচৰিতম।

অধ্যায় ৫ ঃ **নাটক** ৫০-৬১

নাটকৰ উৎপত্তি, নাটকৰ বিকাশ, কালিদাসৰ পূৰ্বৰ যুগৰ নাটক, কালিদাসৰ যুগৰ নাটক, কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক।

অধ্যায় ৬ ঃ **চম্পূকাব্য, গীতিকাব্য** ৬২-৭৫

চম্পূকাব্য ঃ চম্পূকাব্যৰ উৎস, চম্পূকাব্যৰ বৈশিষ্ট্য, বিভিন্ন চম্পূকাব্যৰ উল্লেখ, গীতিকাব্য, গীতিকাব্যৰ উৎস, গীতিকাব্যৰ ভাগসমূহ, বিভিন্ন গীতিকাব্যৰ উল্লেখ।

অধ্যায় ৭ ঃ **ঐতিহাসিক কাব্য, লিপিবাক্য, কোষকাব্য আৰু পালিকাব্য** ৭৬-৮৪

ঐতিহাসিক কাব্য আৰু ইয়াৰ উৎস, বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ, লিপি কাব্য আৰু বিভিন্ন লিপি কাব্যৰ উল্লেখ, কোষকাব্য আৰু বিভিন্ন কোষকাব্যৰ উল্লেখ, পালিকাব্য আৰু ইয়াৰ উল্লেখ।

অধ্যায় ৮ ঃ **গদ্য সাহিত্য** ৮৫-১০০

গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়, গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ, গদ্যকাব্যৰ ভাগ, গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্ৰাচীনতা, সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ উল্লেখ, সুৱন্ধু আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা, দণ্ডি আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা, বাণ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা, শব্দাৰ্থ তালিকা।

অধ্যায় ১ ঃ ৰামায়ণ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল
১.৪ ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু
১.৫ ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱ
১.৬ ৰামায়ণৰ বিকাশ
১.৭ ৰামায়ণৰ মহত্ব
১.৮ ৰামায়ণৰ সামাজিক চিত্ৰণ
১.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.১০ অধিক জানিবলৈ
১.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰামায়ণৰ ৰচনা আৰু সময়সীমাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ৰামায়ণৰ বিকাশ আৰু বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱ সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যান্য ৰচনাৱলীৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে, সেই বিষয়ে গম পাব
- সৰ্বসাধাৰণ মানুহৰ মাজত ৰামায়ণৰ যি মহত্ব, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ৰামায়ণৰ সামাজিক চিত্ৰণৰ লগতো অৱগত হ'ব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

ৰামায়ণ হৈছে সৰ্বজনবিদিত 'আদিকাব্য' আৰু ইয়াৰ ৰচক বাল্মীকিক 'আদিকবি' বুলি কোৱা হয়। পুৰাণত কোৱা আছে যে বাল্মীকি ভৃগুৰ বংশধৰ। এদিনাখন বাল্মীকিয়ে তমসা নদীত স্নান কৰি উভতি আহোতে গছৰ ডালত এযোৰ ক্ৰৌঞ্চ চৰাই দেখিলে। চৰাইহালে আনন্দমনেৰে গছৰ ডালত বহি আছিল। কিন্তু হঠাৎ ক্ৰৌঞ্চ যুগলৰ এটা ব্যাধৰ শৰত বিদ্ধ হোৱাত বাল্মীকিৰ মনত খুব দুখ উপজিল। তেতিয়া তেওঁ মুখৰ পৰা এফাঁকি শ্লোক নিগৰি আহিল। সেই শ্লোকটো হ'ল—

"মা নিষাদ প্রতিষ্ঠাং ত্বমগম ঃ শ্বাশ্বতী সমাঃ ।
যৎ ক্রৌঞ্চমিথুনাদেকমবধী ঃ কামমোহিতম্ ।।

এনেদৰে শোকত ম্রিয়মান হৈ থকা অৱস্থাত ব্রহ্মাৰ আদেশ মতে ৰামায়ণ ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। ৰামায়ণত মুঠ সাতটা কাণ্ড আৰু পাঁচটা অধ্যায় আছে।

আপুনি এই অধ্যায়টিত ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু, ৰচনাকাল, ইয়াৰ বিকাশ, ৰামায়ণকালীন সামাজিক ব্যৱস্থা, অন্যান্য ৰচনাৱলীৰ ওপৰত ৰামায়ণৰ প্রভাৱ ইত্যাদি বিভিন্ন বিষয়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব।

১.৩ ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল

আপুনি এতিয়া ৰামায়ণৰ ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিব। বেদৰ ৰচনাৰ পিছত ৰামায়ণ ৰচনা হয় বুলি জনা যায়। ৰামায়ণৰ ৰচনা মহাভাৰতৰ আগতে হৈছিল বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। কাৰণ মহাভাৰতৰ বনপর্বত (সর্গ ২৫৮ - ২৮৩) ৰামৰ উল্লেখ আছে। অকল ৰামৰেই নহয় আন ভালেমান চৰিত্রৰ উল্লেখ মহাভাৰতত পোৱা যায়। আনকি ৰামায়ণৰ দুটা শ্লোক মহাভাৰতত উদ্ধৃতও হৈছে। অন্যহাতে মহাভাৰতৰ কোনো বীৰৰ উল্লেখ ৰামায়ণত দেখা পোৱা নাযায়। গতিকে এই সকলোবোৰৰ পৰা ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ পূর্ববর্তী ৰচনা বুলি অনুমান কৰা হয়।

পালি ভাষাত ৰচিত ত্রিপিটকৰ অন্তর্গত জাতকগ্রন্থত বর্ণিত 'দশৰথ জাতকে' ৰামায়ণৰ প্রভাৱৰ কথা দাঙি ধৰে। 'সামজাতক'ত চিকাৰীৰ হাতত মুনি পুত্রৰ নিধন হোৱা ঘটনাটোৱে ৰামায়ণত বর্ণিত অন্ধকমুনিৰ পুত্র শ্রৱণকুমাৰ ৰজা দশৰথৰ হাতত নিধন হোৱা কথাটোলৈ মনত পেলাই দিয়ে। গতিকে ৰামায়ণৰ ৰচনা বৌদ্ধধর্মৰ আবির্ভাৱৰ আগৰ বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। আকৌ বৌদ্ধ ত্রিপিটকত ৰামচৰিত সম্বন্ধীয় প্রাচীনতম ৰূপ আছে, যিসমূহ ***চাৰণ*** সকলে মুখে মুখে গাইছিল।

চাৰণ ঃ স্বর্গীয় গায়ক

ৰামায়ণত 'যৱন' শব্দটো দুবাৰ উল্লেখ হোৱা দেখি পণ্ডিত ৱেবাৰ মহোদয়ে ৰামায়ণৰ ওপৰত গ্রীক কবি হোমাৰৰ গ্রন্থৰ প্রভাৱ পৰিছে বুলি উল্লেখ কৰে। কিন্তু ইয়াকোবি নামৰ আন এজন পণ্ডিতে বেৱাৰৰ এই মত অগ্রাহ্য কৰি খ্রীঃ পূঃ ৩০০ বছৰৰ পাছত ৰামায়ণ প্রক্ষিপ্ত বুলি মতামত দিয়ে। এই যৱন শব্দটোৱে অকল গ্রীক সকলোকেই বুজোৱা নাই; উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতত যিবিলাক বিদেশীয়ে আক্রমণ চলাইছিল সেই আটাইবোৰ জাতিকে বুজাইছে। গ্রীক পৰিব্রাজক মেগেস্থেনিচৰ টোকাৰ পৰা পোৱা যায় যে খ্রীঃ পূঃ চতুর্থ শতাব্দীতে পাটলিপুত্র নগৰ স্থাপিত হয়। এই নগৰ মগধৰ ৰাজধানী হিচাপে খ্রীঃ পূঃ ৩৫০ তে পৰিগণিত হয়। যদিও পাটলিপুত্রৰ ওচৰে পাজৰে থকা কিছুমান সৰু সৰু নগৰৰ উল্লেখ ৰামায়ণত আছে, কিন্তু এই পাটলিপুত্রৰ উল্লেখ ৰামায়ণত নাই। সেয়েহে পণ্ডিতসকলে পাটলিপুত্র নগৰ প্রতিষ্ঠিত হোৱাৰ আগতেই ৰামায়ণ ৰচিত হৈছিল বুলি মত পোষণ কৰে।

ৰামায়ণত "কৌশল" ৰাজ্যৰ ৰাজধানীৰ নাম 'অযোধ্যা' বুলি উল্লেখ আছে। বৌদ্ধ

যুগত ইয়াৰ নাম আছিল "সাকেত"। আনকি গ্ৰীকসকলে আৰু অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণৰ ৰচক পাণিনিয়েও কৌশলৰ ৰাজধানী সাকেত বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰাও এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে বৌদ্ধযুগৰ বহু আগতে ৰামায়ণ ৰচিত হৈছিল।

বুৰঞ্জীৰ তথ্য মতে খৃঃ পূঃ ৩০০ শতাব্দীত অশোকে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক মেগেস্থেনিচৰ ভ্ৰমণৰ সময়তো পাটলিপুত্ৰতেই মগধৰ ৰাজধানী আছিল। এইটোও মন কৰিবলগীয়া যে এই নগৰৰ ওচৰে পাজৰে থকা কৌশাম্বী, কান্যকুব্জ আদি নগৰবোৰৰ নাম ৰামায়ণত উল্লেখ আছে। কিন্তু প্ৰসিদ্ধ পাটলিপুত্ৰ নগৰখনৰ নাম ৰামায়ণৰ কতো উল্লেখ নাই। সেয়ে পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰিছে যে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ আগতেই ৰামায়ণ ৰচিত হৈছিল।

ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত মিথিলা আৰু বিশালা নামেৰে দুখন পৃথক নগৰৰ উল্লেখ আছিল। তেতিয়া দুয়োখন নগৰতে দুজন শাসনকৰ্ত্তা আছিল। কিন্তু বুদ্ধদেৱৰ সময়ছোৱাত দুয়োখন ৰাজ্য একত্ৰিত হৈ বৈশালী নাম লয়। ইয়াৰ পৰাও অনুমান কৰিব পাৰি যে ৰামায়ণ বৌদ্ধ যুগৰ আগতেই ৰচিত হৈছিল।

১.৪ ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু

ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল জনাৰ পিছত এতিয়া ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব। আদি কবি বাল্মীকি ৰচিত ৰামায়ণ মহাকাব্য প্ৰায় ২৪০০০ শ্লোকেৰে ৰচিত। ৰামায়ণৰ মূল পাঠ সাতটা কাণ্ডত ৰচিত। পৰম্পৰামতে ৰামায়ণৰ প্ৰতিহাজাৰ শ্লোক ***গায়ত্ৰী মন্ত্ৰৰ*** একোটা আখৰেৰে ক্ৰমশঃ আৰম্ভ হৈছে।

ৰামায়ণৰ প্ৰথম কাণ্ডটোৰ নাম বালকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত দশৰথৰ পুত্ৰসমূহৰ জন্ম আৰু শৈশৱকাল বৰ্ণিত হৈছে। লগতে বিশ্বামিত্ৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত যজ্ঞসংৰক্ষণ, তাড়কাদি ৰাক্ষস বধ, ৰাম আৰু ভৰত আদি ভাতৃসকলৰ বিবাহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় কাণ্ডটোৰ নাম অযোধ্যাকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুসমূহ হ'ল অযোধ্যাৰ ৰাজসভা, ৰামৰ অভিষেক আয়োজন, বনবাস, পুত্ৰশোকত কাতৰ দশৰথৰ মৃত্যু, ভৰতৰদ্বাৰা ৰামক প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন কৰোৱাৰ বিফল প্ৰচেষ্টা আদি।

তৃতীয় কাণ্ডটোৰ নাম অৰণ্যকাণ্ড। দণ্ডকাৰণ্যত বনবাস পালন কৰি থকা ৰাম লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ জীৱন যাপন, বিৰাধ বধ, ৰামৰ পঞ্চৱটী নিবাস, ৰাৱণৰ ভগ্নী শূৰ্পণখাৰ সৈতে সাক্ষাৎকাৰ, খৰ দূষণাদি চৈধ্য হাজাৰ ৰাক্ষসৰ বধ তথা ৰাৱণৰ দ্বাৰা সীতাহৰণ আৰু তাৰ পিছত ৰামৰ বিলাপ আদি এই কাণ্ডটোত বৰ্ণোৱা হৈছে।

চতুৰ্থ কাণ্ডটো 'কিষ্কিন্ধাকাণ্ড' নামেৰে জনাজাত। কাণ্ডটোত বালিবধ, বালিৰ ভাতৃ সুগ্ৰীবৰ সৈতে ৰামচন্দ্ৰৰ মিত্ৰতা, বান্দৰসকলক লগত লৈ হনুমানৰ সীতাৰ অন্বেষণ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

গায়ত্ৰী মন্ত্ৰক সাবিত্ৰী মন্ত্ৰ বুলিও কোৱা হয়। ঋক্‌বেদৰ এটা বিখ্যাত মন্ত্ৰ। এই মন্ত্ৰটো সূৰ্য্যদেৱতাক উদ্দেশ্য কৰি গোৱা হয়।

পঞ্চম কাণ্ডটোৰ নাম সুন্দৰ কাণ্ড। ইয়াত ৰাৱণৰ ৰাজপুৰীৰ সৌন্দর্য্য, হনুমানৰ সীতাৰ প্রতি সান্ত্বনা আৰু সীতাৰ বার্তা লৈ হনুমানৰ ৰামৰ ওচৰলৈ প্রত্যাগমন আদিৰ বর্ণনা কৰা হৈছে।

ষষ্ঠ কাণ্ডটো হ'ল যুদ্ধ কাণ্ড। ইয়াত ৰাম ৰাৱণৰ দীঘলীয়া যুদ্ধৰ বর্ণনা তথা যুদ্ধৰ শেষত ৰামৰ দ্বাৰা ৰাৱণৰ বধ আৰু সীতাক লৈ লংকাৰ পৰা ৰামৰ প্রত্যাগমন আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক আদি বিষয় বর্ণনা কৰা হৈছে।

সপ্তম অর্থাৎ শেষৰ কাণ্ডটোৰ নাম হ'ল উত্তৰকাণ্ড। এই কাণ্ডটোত ৰামৰ ৰাজ্য শাসনৰ লগতে সীতাৰ লোকাপবাদৰ পৰিপ্রেক্ষিতত ৰামৰ দ্বাৰা সীতাৰ বির্সজন, সীতাৰ বিলাপ, বাল্মীকিৰ আশ্রমত সীতাৰ আশ্রয় লাভ, লৱ কুশৰ জন্ম, অশ্বমেধ যজ্ঞ, লক্ষ্মণবর্জন আদি ঘটনা বর্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও অনেক আখ্যানৰ উল্লেখ ইয়াত পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ তুলসীদাসে ৰচনা কৰা গ্রন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ ৰামায়ণত 'কৌশল' ৰাজ্যৰ ৰাজধানীৰ নাম কি বুলি উল্লেখ আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ ৰামায়ণৰ মূল পাঠ কেইটা কাণ্ডত বিভক্ত?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ ৰামায়ণৰ দ্বিতীয় কাণ্ডটোৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ- ৰামায়ণৰ অন্তিম কাণ্ডটোৰ নাম কি?

.....

১.৫ ৰামায়ণৰ প্রভাৱ

ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু জনাৰ পিচত আপুনি এতিয়া ৰামায়ণৰ প্রভাৱ পৰবর্তী সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে সেয়া জানিব পাৰিব। আদিকাব্য ৰামায়ণে সমগ্র ভাৰতীয় জনমানস আৰু ভাৰতীয় সাহিত্য সংস্কৃতিৰ ওপৰত অপৰিসীম প্রভাৱ পেলাইছে। পৰৱর্তী বহুকেইখন কাব্য, নাটক আদি ৰামায়ণৰ অনুপ্রেৰণাতে ৰচিত হৈছে। আনকি মহাভাৰতৰ বনপর্বত (২৫৮ - ২৮৩ সর্গত) ৰামাখ্যানৰ বর্ণনা পোৱা যায়। বিষ্ণু, ব্রহ্মাণ্ড, গৰুড় অগ্নি, ভাগৱত আদি পুৰাণতো ৰামকথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেইদৰে দেৱী ভাগৱতত (তৃতীয় স্কন্ধ, ২৮ - ২৯ সর্গ) ৰাম কথাৰ বর্ণনা আছে। পালি ত্রিপিটকৰ অর্ন্তগত 'দশৰথ জাতক'তো ৰামকথাৰে লৈ বুদ্ধৰ পূর্বজন্মৰ কথা প্রচাৰ কৰা হৈছে। ৰামায়ণৰ আলমতে মহাকবি ভাসে 'প্রতিমা' আৰু 'অভিষেক' এই দুই

নাটক ৰচনা কৰিছে। ভাসৰ অনুবর্তী মহাকবি কালিদাসেও ৰামায়ণক আলম কৰি ৰঘুবংশ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ পিছৰ পর্যায়ত ভৰভূতিৰ মহাবীৰ চৰিত আৰু উত্তৰৰামচৰিত নাটক দুখন ৰামায়ণৰ কাহিনীক ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছে। আকৌ প্রবৰসেনৰ সেতুবন্ধ, কুমাৰ দাসৰ জানকীহৰণ, মুৰাৰীৰ 'অনর্ঘৰাঘৱ', জয়দেৱৰ 'প্রসন্নৰাঘৱ' ৰামকথাৰ আধাৰতে বিৰচিত হৈছে। একেদৰে, ৰামায়ণৰ কথাৰ আলম লৈ ৰাজশেখৰে 'বালৰামায়ণ', ভোজে 'ৰামায়ণচম্পূ' আৰু ক্ষেমেন্দ্রই 'ৰামায়ণ মঞ্জৰী' ৰচনা কৰে।

এইবোৰৰ উপৰিও বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ, জৈন সন্যাসী বিমলসূৰী (পউম চৰিত) আদিৰ ৰচনাতো ৰামায়ণৰ প্রভাৱ দেখা যায়। বৌদ্ধগ্রন্থৰ তিব্বতীয় আৰু চীনা অনুবাদতো ৰামকথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ইণ্ডোনেছিয়া, মালয়েচিয়া, ছিঙ্গাপুৰ, কম্বোদিয়া, থাইলেণ্ড আদি দেশৰ সাহিত্য সংস্কৃতি আৰু জনমানসত ৰামায়ণৰ চিৰস্থায়ী প্রভাৱ দেখা যায়।

মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰতো ৰামায়ণৰ সুদূৰপ্রসাৰী প্রভাৱ দেখা পোৱা যায়। ষোড়শ শতাব্দীৰ ভক্তিকবি তুলসী দাসৰ ৰচনা 'ৰামচৰিত মানস', অসমৰ মাধৱকন্দলি ৰচিত ''অসমীয়া ৰামায়ণ', বংগদেশীয় 'কৃত্তিবাসী ৰামায়ণ' আদিয়ে জনপ্রিয়তা অর্জন কৰে। অৱশ্যে ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত (২/৩৬ - ৩৭) এইটো উল্লেখ আছে যে —

যাৱৎ স্থাস্যতি গিৰয়ঃ সৰিতশ্চ মহীতলে।
তাৱদ ৰামায়ণ কথা লোকেষু প্রচৰিষ্যতি।।

অর্থাৎ যেতিয়ালৈকে পৃথীৱীত নৈ আৰু পর্বত থাকিব তেতিয়ালৈকে ৰামায়ণ কথা লোক সমাজত প্রচাৰ হৈ থাকিব।

১.৬ ৰামায়ণৰ বিকাশ

এতিয়া আপুনি ৰামায়ণৰ বিকাশ পর্য্যায় ক্রমে কেনেদৰে হৈছিল, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব। জার্মাণ পণ্ডিত ইয়াকোবিয়ে ৰামায়ণৰ পাঠ্যাংশ বিশ্লেষণ কৰি মূল ৰামায়ণ পাঁচটা কাণ্ডত বিভক্ত আছিল বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। এই মত অনুসাৰে ৰামায়ণৰ মূল কথা অযোধ্যা কাণ্ডত আৰম্ভ হৈ যুদ্ধ কাণ্ডত শেষ হৈছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড, পিছত মূল কথাৰ আদিত আৰু অন্তত সংযোজিত হৈছে। এই মতামতৰ সমর্থনত কিছুমান যুক্তি আছে। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

১) যুক্তিমতে দশৰথ পুত্র ৰামচন্দ্রৰ অভিষেকৰ পিছতেই ৰামকথা শেষ হৈছে। বর্তমানেও দেখা যায় যে ৰামকথাৰ আবৃত্তি আৰু প্রবচন ৰামৰ অভিষেকতে শেষ হৈছে। উত্তৰ কাণ্ডত উল্লেখ থকা ঘটনাসমূহৰ লগত মূল ৰামকথাৰ সম্বন্ধ বেছি দেখা নাযায়। ৰাৱণ আৰু বান্দৰবোৰৰ পূর্ব বৃত্তান্ত সপ্তম কাণ্ডত দেখা যায়। উত্তৰাকাণ্ডত উল্লেখিত ৰামৰ উত্তৰ জীৱনৰ কথাবোৰে ৰামৰ বীৰোচিত চৰিত্র অক্ষুন্ন ৰাখিবলৈ সমর্থ হোৱা নাই। তাত বহুতো উপাখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

২) বালকাণ্ডত প্রথম আৰু তৃতীয় সর্গত ৰামায়ণৰ দুটি বিষয়সূচী পোৱা যায়। সেই বিষয়সূচীৰ এটিত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। কিন্তু প্রথম সূচীত সেইবোৰৰ উল্লেখ আছে। গতিকে দুটা সূচীয়ে ৰামায়ণৰ দুটা স্তৰকে সূচাইছে।

৩) দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুর্থ আৰু পঞ্চম কাণ্ডসমূহৰ ভাষা আৰু ৰচনা শৈলীও প্রথম আৰু সপ্তম কাণ্ডৰ ভাষা শৈলীতকৈ পৃথক।

৪) বালকাণ্ডত লক্ষ্মণক বিবাহিত বুলি কোৱাৰ বিপৰীতে আকৌ অৰণ্যকাণ্ডত ৰামে লক্ষ্মণক অবিবাহিত বুলি উল্লেখ কৰিছে। গতিকে দুয়োটা কথাতে পাৰস্পৰিক বিৰোধিতা দেখা যায়।

৫) প্রথম আৰু সপ্তম কাণ্ডত ৰামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হৈছে যদিও আন পাঁচটা কাণ্ডত তেনে তথ্যৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়।

৬) বালকাণ্ডত বাল্মীকিয়ে ৰামায়ণ ৰচনা কৰাৰ পটভূমি চিত্রিত হৈছে। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডত বাল্মীকিৰ চৰিত্রও চিত্রিত হৈছে। এনে ক্ষেত্রত বাল্মীকিয়ে এই দুই কাণ্ড নিজে ৰচনা কৰা কথাটো অযুক্তিসঙ্গত।

৭) ৰামায়ণৰ বহুতো ঠাইত বহু অংশ প্রক্ষিপ্ত হৈছে।

ৰামায়ণৰ প্রথম আৰু সপ্তম কাণ্ডৰ বর্ণনাৰ পৰা জনা যায় যে বাল্মীকিয়ে অযোধ্যাৰ ওচৰতে গংগাৰ পাৰত আশ্রম পাতি বাস কৰিছিল। সেয়ে তেওঁ ৰাম আৰু ৰামৰ পূর্বপুৰুষসকলৰ বিষয়ে জ্ঞাত আছিল। ৰামে সীতাক পৰিত্যাগ কৰাৰ পিছত বাল্মীকিয়ে সীতাক আশ্রমত থাকিবলৈ আশ্রয় দান কৰিছিল। বাল্মীকিৰ আশ্রমতে লৱ কুশৰ জন্ম হয় আৰু ডাঙৰ দীঘলো হয়। বাল্মীকিয়ে এই ঘটনাসমূহৰ আলম লৈ ৰামায়ণ ৰচনা কৰে। পিছলৈ সেই গীতবোৰ ভ্রাম্যমান '***কুশীলৱ***' গায়ক শ্রেণীয়ে গাই ফুৰিছিল। লৱকুশে প্রথমতে ৰামকথা গাই প্রচাৰ কৰা বাবে তেনে গীতৰ গায়ক শ্রেণীয়ে 'কুশীলৱ' আখ্যা পায়। জনপ্রিয়তা বৃদ্ধি পোৱাত ৰামকথাৰ মাজত অন্য কথাও সংযোজিত হয়। কেই শতিকামানৰ পিছত ৰামকথাৰ আদি-অন্তত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড সংযোজিত হয়।

১.৭ ৰামায়ণৰ মহত্ব

এতিয়া আপুনি ৰামায়ণৰ মহত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। বাল্মীকিকৃত ৰামায়ণ কেৱল প্রথম মহাকাব্য হিচাপেই জগতত প্রসিদ্ধ নহয়, ই হৈছে এনে এখন অতি জনপ্রিয় লৌকিক কাব্য, য'ত নিহিত শিক্ষাসমূহৰ এক ব্যৱহাৰিক প্রমূল্যও আছে। ৰামায়ণত থকা শিক্ষণীয় বিষয়বোৰ জনসাধাৰণৰ বাবে সহজবোধ্য তথ্য। ইয়াত থকা চৰিত্রসমূহ সমাজৰ প্রতিজন লোকৰ বাবে আদর্শস্বৰূপ। ৰাম যিদৰে পুৰুষৰ উত্তম আদর্শ, সীতা সেইদৰে নাৰীৰ আদর্শ, লক্ষ্মণ, ভৰত আৰু শত্রুঘ্ন প্রভৃতি ভাতৃৰ আদর্শ, হনুমান ভক্তৰ (সেৱকৰ) আদর্শ, একেদৰে সুমিত্রা আৰু কৌশল্যা মাতৃসকলৰ বাবে আদর্শস্বৰূপ। অনুজ ভাতৃৰ বাবে ৰামৰ স্নেহ যিদৰে অতুলনীয়, সেইদৰে লক্ষ্মণবো

অগ্রজ ভাতৃলৈ শ্রদ্ধা আৰু প্রেম তুলনাবিহীন। মুঠতে ৰামায়ণ মহাকাব্যৰ প্রতিটো বাক্যত, প্রতিটো শব্দত নিহিত হৈ আছে উচ্চতম মানবাদর্শ আৰু নীতিজ্ঞানৰ ভাণ্ডৰ। সেয়েহে ৰামায়ণৰ কাহিনী পুৰণি হৈও চিৰনতুন হৈ আছে। সেই পুৰণি আদর্শই নৱতম পুৰুষকো অনুপ্রাণিত কৰি আহিছে। অর্থাৎ গৌৰৱময় অতীতে বর্তমানক তথা ভৱিষ্যতৰ প্রজন্মক প্রেৰণা দি আছে। ৰামায়ণ প্রাচীন ভাৰতীয় সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ আধাৰশিলাৰূপে স্মৰণীয় আৰু বৰণীয়। ইয়ে আমাক প্রাগৈতিহাসিক যুগৰ সমাজব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক আৰু ভৌগোলিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ সহায় কৰে। গতিকে ৰামায়ণৰ মহত্ব সদায়েই আমাৰ সমাজত বর্ত্তি থাকিব।

১.৮ ৰামায়ণৰ সামাজিক চিত্রণ

এতিয়া আপুনি ৰামায়ণৰ সামাজিক চিত্রণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ৰামায়ণৰ যুগত আর্যসকলৰ প্রধান জীৱিকা আছিল কৃষি, পশুপালন, বাণিজ্য আৰু কুটীৰ শিল্প। মাটি চহাবৰ বাবে একমাত্র আহিলা আছিল নাঙল। গম, যৱ, ধান, তিল, মাহ আদি আছিল প্রধান শস্য। উৎপন্ন শস্যৰ এক ষষ্ঠাংশ ৰজাক ৰাজহ হিচাপে দিয়াৰ নিয়ম আছিল। পশুপালনো এটা ডাঙৰ বৃত্তি আছিল। কুটীৰ শিল্পৰ ভিতৰত সোণ ৰূপৰ অলংকাৰৰ কাম, কাঁহ - পিতলৰ কাম, কাঁচৰ কাম, বস্ত্রবয়ন আৰু চিলাই আদি উল্লেখযোগ্য।

যাদুবিদ, গায়ক, সূত্রধাৰ, স্থপতি, বৈদ্য আদি বৃত্তিধাৰী লোক আছিল।

আর্যসকলে নিৰামিষ আৰু আমিষ দুয়োবিধ খাদ্যই ভক্ষণ কৰিছিল। আমিষৰ ভিতৰত হৰিণৰ মাংস আছিল অতি প্রিয় খাদ্য। সীতাৰ লগত বনবাসলৈ যোৱাৰ সময়ত ৰাম আৰু লক্ষ্মণে হৰিণ চিকাৰ কৰি মাংস ভক্ষণ কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। মাছৰ ব্যৱসায় প্রচলিত আছিল। যৌন সম্ভোগ আৰু যুদ্ধক্ষেত্রত উত্তেজনা সৃষ্টিৰ বাবে সুৰাপান কৰাৰ প্রথা আছিল।

ৰাজনৈতিক জীৱন আছিল যথেষ্ট উন্নত। ৰাজবংশৰ জ্যেষ্ঠ সন্তানজনে উত্তৰাধিকাৰীসূত্রে শাসনভাৰ গ্রহণ কৰিছিল। ৰজাৰ আচৰণ যেনেকুৱা হয় প্রজাৰো আচৰণ তেনেকুৱাই আছিল। ৰজাই জনমতক যথেষ্ট শ্রদ্ধা কৰিছিল। সীতাৰ প্রতি থকা অগাধ ভালপোৱাৰ বাবেই ৰামে ৰাৱণৰ হাতৰ পৰা সীতাক উদ্ধাৰ কৰি আনিলে, কিন্তু সেই সীতাকেই তেওঁ প্রজাক সন্তুষ্ট কৰিবৰ বাবে নির্বাসন দিলে।

পিতৃ সত্য পালনৰ বাবে পুত্রৰ স্বেচ্ছায় বনবাস গ্রহণ, ভাতৃপ্রেমৰ বাবে বনবাসী অগ্রজৰ আনুগত্য, ভাৰতীয় ৰমণীৰ একনিষ্ঠ পতিভক্তি আদি পাৰিবাৰিক আদর্শসমূহ আছিল জীৱন্ত শক্তি। ৰাম আদর্শৰ প্রতীক আছিল।

ৰামায়ণকালীন সমাজত অন্ধনীতি নিয়মৰ প্রচলন আছিল। ৰামায়ণত সমাজৰ নানা লোকাচাৰৰ বর্ণনা আছে। উল্কাপাত আদিক অশুভসূচক ঘটনাৰ ইংগিত বুলি কোৱা হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক -

প্রশ্ন নং ৬ঃ ৰামাখ্যানৰ বর্ণনা মহাভাৰতৰ .....
পোৱা যায়।

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ ক্ষেমেন্দ্রই ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত কৰা গ্রন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ "অসমীয়া ৰামায়ণ' কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ ৰামায়ণৰ সপ্তম কাণ্ডত ৰামক কিহৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ 'বালৰামায়ণ' কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

১.৯ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰামায়ণৰ ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে
- ৰামায়ণৰ ক্রমবিকাশ আৰু বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল
- অন্যান্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত ৰামায়ণৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে গম পালে
- ৰামায়ণৰ মহত্বৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল
- ৰামায়ণৰ এক সামাজিক চিত্রণো লাভ কৰিলে

১.১০ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী,* পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড ।

১.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্ন উত্তৰঃ ৰামচৰিত মানস

২নং প্রশ্ন উত্তৰঃ অযোধ্যা

৩নং প্রশ্ন উত্তৰঃ সাতটা কাণ্ড

৪নং প্রশ্ন উত্তৰঃ অযোধ্যা কাণ্ড

৫নং প্রশ্ন উত্তৰঃ উত্তৰ কাণ্ড

৬নং প্রশ্ন উত্তৰঃ বনপর্বত (২৫৮ - ২৮৩ সর্গত)

৭নং প্রশ্ন উত্তৰঃ ৰামায়ণ মঞ্জৰী

৮নং প্রশ্ন উত্তৰঃ মাধৱ কন্দলি

৯নং প্রশ্ন উত্তৰঃ বিষ্ণু অৱতাৰ

১০নং প্রশ্ন উত্তৰঃ ৰাজশেখৰ

১.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে সবিশেষ লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ৰামায়ণৰ প্রভাৱ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ৰামায়ণৰ ৰচনাকালৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ২ঃ মহাভাৰত

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশ
২.৪ মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু
২.৫ মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল
২.৬ মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ
২.৭ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা
২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৯ অধিক জানিবলৈ
২.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
২.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- মহাভাৰতৰ বিকাশ কেইটা স্তৰত হৈছিল, সেই বিষয়ে গম পাব
- মহাভাৰতৰ বৰ্ণনীয় কথা বস্তুৰ লগত অৱগত হ'ব
- মহাভাৰতৰ ৰচনাৰ সময়সীমাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ পিছৰ সময়ত কেনেদৰে পৰিছে, সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন এটিও এই অধ্যায়ত জানিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

আপুনি আগৰ অধ্যায়ত ৰামায়ণৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছে। এই অধ্যায়ত আপুনি মহাভাৰতৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে মহাভাৰতক শ্ৰেষ্ঠ মহাকাব্য বুলি গণ্য কৰে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভৰতবংশীয় ৰাজৰ্ষিসকলক আলম কৰিয়েই এই কাব্য ৰচিত হৈছে। ইয়াত বহুতো আখ্যান আৰু উপাখ্যানৰ সমাহাৰ দেখা যায়। আকৌ মহাভাৰতক একেধাৰে ইতিহাস আৰু পুৰাণ বুলিও কোৱা হয়। মহত্ব আৰু গুৰুত্বৰ আধিক্য হেতুকে এই গ্ৰন্থক মহাভাৰত বুলি জনা যায়।

মহাভাৰতৰ ওপৰত আধাৰিত এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল, মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ তথা ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা কৰিব পাৰিব।

২.৩ মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশ

এতিয়া আপুনি মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে জানিব। মহাভাৰতৰ ৰচনা এটা নির্দিষ্ট সময়ত হোৱা নাই। সেয়ে ইয়াৰ ৰচকো এজন নহয় বুলি কব পাৰি আৰু ইয়াৰ সমাপ্তিও বহু শতাব্দী পিছতহে হয়।

বেদব্যাস কৃষ্ণদ্বৈপায়ণক মহাভাৰতৰ মুখ্য ৰচক হিচাপে ধৰা হয়। তেওঁ চন্দ্র বংশীয় প্রজাসকলৰ বিষয়ে লিখিবলৈ এই মূল গ্রন্থভাগ ৰচনা কৰে। কুৰুপাণ্ডৱৰ মাজত হোৱা যুদ্ধখনেই এই কাব্য ইতিহাসৰ প্রধান উপজীব্য বিষয়বস্তু। ব্যাসদেৱে ৰচনা কৰা মূল কাব্যখনক 'জয়কাব্য' বুলি জনা যায়। সম্ভৱত পাণ্ডৱসকলে কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধত জয়লাভ কৰা বাবেই এই কাব্যৰ নাম 'জয়কাব্য' হয়। এই কাব্যখনত ৮৮০০ টা মান শ্লোক থকা বুলি পণ্ডিত ***মেকডোনেলে*** অনুমান কৰে। মহাভাৰতৰ বিকাশ প্রধানকৈ তিনিটা স্তৰত হোৱা বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ইঙ্গিত মহাভাৰতৰ আদি পর্বৰ (প্রথম পর্বৰ) শ্লোক এটিত পোৱা যায়—

মন্বাদি ভাৰতং কেচিদাস্তিকাদি তথাপৰে।
তথোপৰিচৰাদন্যে বিপ্রাঃ সম্যগধিগম্যতে।। ১.১.৫৩

বেদব্যাসে তেওঁৰ পাঁচজন শিষ্যৰ অন্যতম বৈশম্পায়ণক মূল 'জয়াখ্য' কাব্য প্রথমস্তৰত শিকাইছিল। এই কাব্যত বহুতো আখ্যান বা কাহিনীৰ বর্ণনা আছে। দ্বিতীয় স্তৰত বৈশম্পায়ণে পৰিবর্ধিত ৰূপত 'ভাৰতাখ্য' গ্রন্থ জন্মেজয় পৰীক্ষিতৰ সর্পযজ্ঞত আবৃত্তি কৰিছিল। আস্তিক আখ্যানেৰে তেওঁ এই গ্রন্থ আৰম্ভ কৰিছিল। তাত শ্লোকৰ সংখ্যা আছিল ২৪০০০। তৃতীয় স্তৰত মহাভাৰতাখ্য গ্রন্থ সৌতি লোমহর্ষণে নৈমিষাৰণ্যৰ সত্রযজ্ঞত শৌনকাদি মুনিসকলৰ আগত আবৃত্তি কৰিছিল। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা হ'ল এশ হাজাৰ বা এক লক্ষ (১০০,০০০)। এই কথাৰ উল্লেখ মহাভাৰতত এনেদৰে পোৱা যায় —

অস্মিংস্তু মানুষ্যে লোক বৈশম্পায়নোক্তান্।
একং শতসহস্রং তু ময়োক্তং বৈ নিবোধত।

সৌতিয়ে আবৃত্ত কৰা মহাভাৰতখন বিশ্বকোষৰ নিচিনা পৰিণত হয়। কাৰণ তাত বিশ্বকোষৰ নিচিনা সকলো কথাই সন্নিবিষ্ট আছে। সেয়েহে ই বর্তমান এখন ইতিহাস, পুৰাণ, ধর্মশাস্ত্র তথা মহাকাব্যত পৰিণত হৈছে। ভাৰত গ্রন্থ বিভিন্ন আখ্যান উপাখ্যানেৰে ভৰপূৰ। কিন্তু শেষত সৌতিয়ে যি কথা শৌনকাদি ঋষিসকলক শুনাইছিল তাত বিভিন্ন আখ্যান উপাখ্যান আৰু শেষত 'হৰিবংশ' অংশ যোগ দিয়ে আৰু ফলত ইয়াৰ আকাৰ বৃহৎ হৈ পৰে। সেইবাবে এই বৃহৎ গ্রন্থক 'মহাভাৰত' নামেৰে অভিহিত কৰা হয়।

মেকডোনেলঃ বিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত। এওঁ জার্মানীৰ ব্যক্তি হয়।

২.৪ মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু

মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশৰ পিছত এতিয়া আপুনি মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত

পর্ব ঃ অধ্যায়

হ'ব। মহাভাৰত ওঠৰটা (১৮) পর্বত বিভক্ত। প্রতিটো *পর্ব* আকৌ কেইবাটাও সর্গত বিভক্ত। ওঠৰতা (১৮) পর্বৰ নাম পর্যায়ক্রমে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল — ১। আদি ২। সভা ৩। বন ৪। বিৰাট ৫। উদ্যোগ ৬। ভীষ্ম ৭। দ্রোণ ৮। কর্ণ ৯। শল্য ১০। সৌপ্তিক ১১। স্ত্রী ১২। শান্তি ১৩। অনুশাসন ১৪। অশ্বমেধিক ১৫। আশ্রমিক ১৬। মৌষল ১৭। মহাপ্রস্থানিক আৰু ১৮। স্বর্গাৰোহণ পর্ব

এতিয়া তলত আপুনি পর্বসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ পঢ়িবলৈ পাব—

আদিপর্বত চন্দ্রবংশৰ বিস্তৃত ইতিহাস তথা কৌৰৱ পাণ্ডৱসকলৰ বংশ পৰিচয়, জন্ম শৈশৱ, কৈশোৰ, দ্রৌপদীৰ স্বয়ম্বৰ, কৃষ্ণৰ আগমণৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

সভাপর্বত পাণ্ডৱসকলৰ ইন্দ্রপ্রস্থত সভাগৃহ নিমার্ণকার্য, যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান, দুর্যোধনসহ যুধিষ্ঠিৰৰ দ্যুতক্রীড়াত যুধিষ্ঠিৰে পণ হিচাপে ৰাজ্য, ধন, অনুজ ভাতৃসকল সহ পত্নী দ্রৌপদীকো হেৰুৱায়। ফলত পাণ্ডৱসকলে বাৰবছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাসত থাকিবলৈ বাধ্য হয়। এই সকলোবোৰ বিষয়ৰ সবিশেষ বিৱৰণ এই সভা পর্বত পোৱা যায়।

বন পর্বত পাণ্ডৱসকলে বাৰ বছৰ কাল কাম্যক নামৰ বনত জীৱন নির্বাহ কৰে। বিৰাট পর্বত মৎস্যৰাজ বিৰাটৰ ৰাজপ্রাসাদত পাণ্ডৱসকলে এবছৰ সময় কটোৱাৰ বিৱৰণ আছে। এই পর্বতেই পঞ্চপাণ্ডৱ আৰু দ্রৌপদীয়ে ৰাজভৃত্যৰূপে ছদ্মবেশ ধৰি উপনাম লৈ বিৰাট ৰজাৰ ৰাজপ্রসাদত এবছৰ কাল কটায়।

উদ্যোগ পর্বত কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ আয়োজনৰ কথা বর্ণনা আছে। দুর্যোধনে কুশাগ্র পৰিমাণৰ ভূমিও বিনাযুদ্ধে যুধিষ্ঠিৰক এৰি দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। এই পর্বটোৰ বিষয়বস্তু হৈছে পাঞ্চালৰাজ দ্রুপদ, মৎস্যৰাজ বিৰাট আৰু বার্ষেয় সাত্যকি প্রভৃতিৰ কথা মতে পাণ্ডৱসকলে নিজ ৰাজ্য উদ্ধাৰার্থে কৌৰৱসকলৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ কৰা আয়োজন।

উদ্যোগ পর্বৰ পিছৰ পাঁচটা পর্বত (ভীষ্ম, দ্রোণ, কর্ণ, শল্য আৰু সৌপ্তিক পর্বত) কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। ওঠৰদিনীয়া এই যুদ্ধত ভাগ লোৱা দুই দলৰ মুঠ ওঠৰ অক্ষৌহিনী (পাণ্ডৱৰ সাত অক্ষৌহিনী আৰু কৌৰৱৰ এঘাৰ অক্ষৌহিনী সৈন্য আৰু পঞ্চপাণ্ডৱ, কৃষ্ণ, সাত্যকি পাণ্ডৱপক্ষৰ), কৃপাচার্য্য, অশ্বত্থামা আৰু কৃতবর্মাৰ (কৌৰৱপক্ষৰ) বাহিৰে সকলো লোক যুদ্ধত নিহত হয়।

স্ত্রী পর্বত যুদ্ধত নিহত লোকসকলৰ শেষকৃত্যৰ বর্ণনা আছে।

পিছৰ দুটা পর্বত (শান্তি পর্ব আৰু অনুশাসন পর্ব) শৰশয্যাত শয়ন কৰি থকা ভীষ্মই যুধিষ্ঠিৰক ৰাজনীতি, সমাজনীতি, বর্ণাশ্রম ধর্ম, ধমার্থ কামমোক্ষ চতুর্বর্গ, বৈষ্ণৱ - শৈৱাদি পন্থাৰ বিষয়ে বিৱৰণ পোৱা যায়।

আশ্বমেধিক পর্বত যুধিষ্ঠিৰৰ হস্তিনাপুৰ প্রৱেশ, ৰাজ্যাভিষেক আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়।

আশ্রমিক পর্বত ধৃতৰাষ্ট্র, গান্ধাৰী আদিৰ বানপ্রস্থাশ্রমত প্রৱেশ আৰু দাবাগ্নিত প্রাণনাশৰ বিৱৰণ আছে। মৌষল পর্বত যদুকুল নাশ আৰু যাদৱকুলৰ বংশধৰ বজ্রৰ মথুৰাৰ ৰজাৰূপে অভিষিক্ত

হোৱাৰ বিৱৰণ আছে। মহাপ্রস্থানিক পর্বত পাণ্ডৱসকলৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিতৰ অভিষেক আৰু পাণ্ডৱসকলৰ মহাপ্রস্থানৰ বর্ণনা আছে।

স্বর্গাৰোহন পর্বত যুধিষ্ঠিৰৰ স্বর্গাৰোহনৰ সবিশেষ বিৱৰণ আছে।

২.৫ মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল

মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তুৰ পিছত এতিয়া আপুনি ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাভাৰতৰ ৰচানকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলে বেলেগ বেলেগ মত পোষণ কৰে। কোনো এক নির্দিষ্ট কালত ইয়াৰ ৰচনা আৰম্ভ হৈ শেষ হোৱা নাই। সাধাৰণতে ইয়াৰ ৰচনা ১০০০ খৃঃ পূঃ ৰ পৰা ৪০০ খৃঃ লৈকে এই সুদীর্ঘ কাল ধৰা হয়। সেই ফালৰ পৰা মহাভাৰতৰ উচ্চতম আৰু নিম্নতম সময়সীমা তলত নির্ধাৰণ কৰা হৈছে —

১) গুপ্তকালত পোৱা এক শিলালিপিৰ পৰা জনা যায় যে মহাভাৰত একলাখ শ্লোকৰ সমষ্টি। সেয়েহে মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ইয়াতকৈ (শিলালিপিতকৈ) বহুত আগৰ বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

২) খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাত বিদেশত মহাভাৰত জাভা আৰু বালিদ্বীপৰ কবিভাষালৈ অনুদিত হ'লে নিশ্চয় তাতকৈ বহুকাল আগতে ভাৰতবর্ষত উক্ত গ্রন্থ ৰচিত হ'ব লাগিব।

৩) খ্রীষ্টীয় তৃতীয় শতিকামানতে পণ্ডিতসকলৰ মতে মহাভাৰত চীনত প্রচাৰ হয়। গতিকে তাৰ আগতেই নিশ্চয় মহাভাৰত ভাৰতবর্ষত ৰচিত হয়।

৪) খ্রীষ্টীয় প্রথম শতিকাৰ বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষকৃত বজ্রসূচিকোপনিষদতো মহাভাৰতৰ শ্লোকৰ উল্লেখ আছে।

৫) খ্রীষ্টীয়পূর্ব পঞ্চম শতিকাৰ প্রসিদ্ধ বৈয়াকৰণ পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীত ভীষ্ম, যুধিষ্ঠিৰ, বিদুৰ প্রভৃতি চৰিত্রসহ মহাভাৰতৰ উল্লেখলৈ চাই মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল পঞ্চম শতিকাৰ আগতেই হোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

৬) ভাসে (খৃঃ পূঃ ৩০০ - ৪০০ অব্দ) তেওঁৰ সাতখন ক্ষুদ্র নাটক মহাভাৰতৰ বিভিন্ন ঘটনাৰ আলমত ৰচনা কৰিছে। গতিকে সেইফালৰ পৰা মহাভাৰততৰ ৰচনা ভাসৰ সময়ৰ আগতেই হোৱা বুলি কব পাৰি।

৭) সূত্র সাহিত্যৰ অন্তর্গত আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্র, শাংখায়ন শ্রৌত সূত্র, বৌধায়ন ধর্মসূত্র আদিত মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ কিছু বর্ণনা পোৱা যায়। কাশিকা, ৰামগোপাল আদি পণ্ডিতৰ মতে কল্পসূত্রবোৰৰ ৰচনা কাল খৃঃ পূঃ ৮০০ - ৫০০ অব্দৰ ভিতৰত। এনেবোৰ প্রমাণৰ পৰা মহাভাৰতৰ ৰচনাৰ উচ্চতম সীমা খৃঃ পূঃ দশম শতিকা বুলি কব পাৰি।

৮) সপ্তম শতিকাৰ গদ্যকাৰ সুৰন্ধুয়ে তেওঁৰ "বাসৱদত্তা" গ্রন্থত মহাভাৰতৰ উল্লেখ কৰিছে।

৯) সপ্তম শতিকাৰ আন এজন দার্শনিক কবি কুমাৰিল ভট্টই নিজ গ্রন্থত মহাভাৰতৰ উদ্ধৃতি দিছে।

১০) গদ্যকাৰ বাণভট্টই (খৃঃ ৬৫০) তেওঁৰ "কাদম্বৰী" গ্ৰন্থত মহাকাল মন্দিৰৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত মহাভাৰতৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

১১) ৫০০ খৃষ্টাব্দৰ দানপাত্ৰ কিছুমানত মহাভাৰতৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

১২) বিভিন্ন পণ্ডিতে মহাভাৰতৰ ৰচনা বিভিন্ন ধৰণে নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। কিছুমানৰ মতে অন্তিমসীমা খৃঃ পূঃ ৫০০ অব্দ আৰু কিছুমানৰ মতে খৃঃ পূঃ ৩৫০ - ৩২০ অব্দৰ মাজত ৰচিত।

২.৬ মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ

মহাভাৰতৰ ৰচনাকালৰ পিছত এতিয়া আপুনি মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰ ওপৰত কেনেদৰে পৰিছে, সেই বিষয়ে গম পাব। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰত মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ অপৰিসীম। মহাভাৰতৰ পাতত থকা বিভিন্ন নীতিকথা, ধৰ্মকথাসমূহ নানাধৰণে প্ৰকাশ পাইছে।

শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতা, বিষ্ণুসহস্ৰনাম, অনুগীতা, ভীষ্মস্তৱৰাজ আৰু গজেন্দ্ৰমোক্ষ নামৰ পাঁচখন গ্ৰন্থ মহাভাৰতৰ বুকুৰ পৰাই প্ৰকাশ পাইছে। মহাভাৰতৰ আধাৰত বিভিন্ন মহাকাব্য, কাব্য, নাটক, কথাসাহিত্য আদি ৰচিত হৈছে। মহাকবি ভাস, কালিদাস, মাঘ, ভট্টনাৰায়ণ, ভাৰবি, শ্ৰীহৰ্ষ, ৰাজশেখৰ, ক্ষেমেন্দ্ৰ আদি কবিসকলে মহাভাৰতৰ আলমতে বিভিন্ন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

মহাকবি ভাসৰ ছয়খন নাটক (পঞ্চৰাত্ৰ, দূতকাব্য, দূতঘটোৎকচ, উৰুভংগ, কৰ্ণভাৰ, মধ্যমব্যায়োগ) মহাভাৰতৰ বিভিন্ন কাহিনীক আশ্ৰয় কৰি ৰচিত হৈছে।

মহাকবি কালিদাসৰ অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকখন মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত থকা শকুন্তলোপাখ্যানক অবলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে।

ভট্টনাৰায়ণৰ বেণীসংহাৰ নাটক মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰতেই ৰচিত হৈছে। শ্ৰীহৰ্ষ ৰচিত নৈষধচৰিত মহাকাব্য মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও মাঘৰ "শিশুপালবধ" মহাকাব্যখন মহাভাৰতত বৰ্ণিত শিশুপালৰ কাহিনীক লৈ ৰচিত হৈছে। ভাৰবিৰ "কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্" মহাকাব্যখন মহাভাৰতত বৰ্ণিত শিৱ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদ লৈ ৰচিত। ঠিক তেনেদৰে ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ "নলচম্পূ" নামৰ চম্পূকাব্যখন মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যানক অবলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ "ভাৰতমঞ্জৰী" খন মহাভাৰতৰ সাৰাংশ কৰিয়েই ৰচিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও বহুতো প্ৰাচীন গ্ৰন্থ তথা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰতো সাহিত্যিকসকলে মহাভাৰতক উপজীব্য কৰি নানা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে।

২.৭ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা

এতিয়া আপুনি ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ পাৰ্থক্য জানিব পাৰিব। ৰামায়ণ বা মহাভাৰত এই দুয়োখন মহাকাব্যই ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতি, ৰীতি নীতি আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অপৰিসীম প্ৰভাৱ পেলাইছে। দুয়োখন গ্ৰন্থই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ দুটা ভিন্ন যুগক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। তলত দুয়োখন গ্ৰন্থৰ তুলনা দাঙি ধৰা হ'ল —

১) ৰামায়ণৰ ৰচক হৈছে আদিকবি বাল্মীকি আৰু মহাভাৰতৰ ৰচক হৈছে পৰাশৰৰ পুত্ৰ মহামুনি কৃষ্ণদ্বৈপায়ন বেদব্যাস।

২) ৰামায়ণৰ মূল কথা হৈছে ৰাম ৰাৱণৰ যুদ্ধ। আনহাতে মহাভাৰতৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু হৈছে কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱসকলৰ মাজত হোৱা যুদ্ধ।

৩) ৰামায়ণ সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত আৰু প্ৰতিটো কাণ্ড বিভিন্ন সৰ্গত বিভক্ত। মহাভাৰত আকৌ ওঠৰ (১৮) টা পৰ্বত বিভক্ত। প্ৰতিটো পৰ্ব অনেক অধ্যায়ত বিভক্ত।

৪) বিস্তৃতিৰ ফালৰ পৰা দেখা যায় যে ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ এক চতুৰ্থাংশ মাত্ৰ। ৰামায়ণৰ শ্লোকসংখ্যা ২৪০০০। অন্যহাতে মহাভাৰত প্ৰায় এক লাখ শ্লোকৰ সমষ্টি।

৫) মহাভাৰতৰ ৰচনা ৰামায়ণতকৈ পিছৰ। কাৰণ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত ৰামোপাখ্যানৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

৬) ৰামায়ণৰ ভাষা মহাভাৰতৰ তুলনাত অধিক বিশুদ্ধ। চৰিত্ৰ চিত্ৰণ, ছন্দ অলংকাৰ, ৰসাদিৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত ৰামায়ণৰ উৎকৃষ্টতা সহজে চকুত পৰে।

৭) ৰামায়ণত সতীদাহৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়; কিন্তু মহাভাৰতত আছে। উদাহৰণস্বৰূপে মাদ্ৰীৰ সতীদাহ।

৮) মহাভাৰতৰ নাৰী দ্ৰৌপদী প্ৰতিশোধপৰায়ণা স্বভাৱৰ, কিন্তু ৰামায়ণৰ সীতা ধীৰ স্থিৰ।

৯) মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনাত ৰামায়ণতকৈ অধিক বাহুল্যতা দেখা যায়। ৰণনীতিৰ কৌশলগত দিশত মহাভাৰতৰ যোদ্ধাসকল বেছি আগৰণুৱা। আনহাতে ৰামায়ণত শিল লৈ বান্দৰ ৰাক্ষসসকলে যুদ্ধ কৰা দেখা যায়।

১০) ৰামায়ণৰ সমাজ আদৰ্শবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মহাভাৰতৰ সামাজিক ব্যৱস্থাত আদৰ্শবাদৰ স্থান নাই।

১১) ৰামায়ণৰ নায়িকা সীতা আৰু মহাভাৰতৰ নায়িকা দ্ৰৌপদীৰ জন্ম অলৌকিকভাৱে হোৱা দেখা যায়। দুয়োজনী নায়িকাৰ বিবাহ স্বয়ম্বৰৰ জৰিয়তে সম্পন্ন হৈছে। ৰামায়ণত যি ধৰণেৰে সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰিত্বলৈ ৰামৰ বনবাস হৈছে, ঠিক তেনেধৰণেৰে যুধিষ্ঠিৰাদি পঞ্চপাণ্ডৱৰো সিংহাসন লৈ বনবাস হৈছে।

এনেধৰণেৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ মাজত অমিলৰ পৰিমাণেই বেছি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ মহাভাৰতত কেইটা পৰ্ব আছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ মহাভাৰতৰ শেষৰ পৰ্বটোৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ ভাসৰ কেইখন নাটক মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ 'নলচম্পূ' নামৰ চম্পূকাব্যখন কিহৰ আধাৰত ৰচিত?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ ভাৰত মঞ্জৰীৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ সুবন্ধুয়ে লিখা গ্ৰন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ পাণিনিয়ে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ সপ্তম শতিকাৰ এজন দাৰ্শনিক কবিৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ "কাদম্ববী" গ্ৰন্থৰ লিখক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ মহাভাৰতৰ ৰচক কোন?

.....

২.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে জানিলে, এই বিকাশ প্ৰধানকৈ তিনিটা স্তৰত হোৱা বুলি কোৱা হয়।
- মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে গম পালে, সৰ্বমুঠ ওঠৰটা পৰ্বত মহাভাৰত বিভক্ত।
- মহাভাৰতৰ সময়সীমাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে, কিছুমানৰ মতে অন্তিম সীমা খৃঃপূঃ ৫০০ অব্দ আৰু কিছুমানৰ মতে খৃঃ পূঃ ৩৫০-৩২০ অব্দৰ মাজত ৰচিত।
- অন্যান্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। যেনে- ভাসৰ ছয়খন নাটক, কালিদাসৰ এখন নাটক মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত।
- ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ এটি তুলনামূলক অধ্যয়নৰ পৰা দেখা যায় যে মহাভাৰতৰ ৰচনা ৰামায়ণতকৈ পিছত হৈছে।

২.৯ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*; গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮ টা (ওঠৰটা)

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ স্বর্গাৰোহণ পর্ব

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সাতখন নাটক

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাভাৰতৰ নলোপাখ্যান

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ক্ষেমেন্দ্র

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বাসবদত্তা

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অষ্টাধ্যায়ী

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কুমাৰিল ভট্ট

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বাণভট্ট

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কৃষ্ণদ্বৈপায়ণ বেদব্যাস।

২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু সম্পর্কে লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ এটি তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ মহাভাৰতৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ পুৰাণ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ পুৰাণ শব্দৰ অর্থ আৰু উৎস

৩.৪ পুৰাণৰ ৰচক আৰু কাল

৩.৫ পুৰাণৰ বিষয়বস্তু আৰু বৈশিষ্ট্য

৩.৬ মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ সংখ্যা

৩.৬.১ বিভিন্ন মহাপুৰাণৰ বর্ণনা

৩.৭ পুৰাণৰ প্রভাৱ

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- পুৰাণ শব্দৰ অর্থ আৰু ইয়াৰ ৰচকৰ বিষয়ে জানিব
- পুৰাণৰ উৎস আৰু ইয়াৰ ৰচনাকালৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব
- পুৰাণ সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণ সমূহৰ নাম জানিব পাৰিব
- পিছৰ কালৰ সাহিত্যত পুৰাণ সাহিত্যৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায় দুটাত আপুনি ক্রমে ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বিষয়ে কিছু অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া এই অধ্যায়ত আপুনি পুৰাণ সাহিত্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্রকৃততে ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতি সর্বসাধাৰণৰ মাজত প্রচাৰ আৰু প্রসাৰৰ ক্ষেত্রত পুৰাণসমূহে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। পুৰাণসমূহ অধ্যয়ন কৰি বিভিন্ন সময় তথা পৰিৱেশ পৰিস্থিতিৰ ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতিৰ আভাস পাব পাৰি। সেইবাবেই পুৰাণৰ জ্ঞান আহৰণ অতিকৈ আৱশ্যক। পুৰাণ শব্দৰ অর্থই হৈছে পুৰণি আখ্যান।

ব্যাস মহাভাৰতৰ ব্যাখাকর্তাক পুৰাণৰ ৰচক বুলি গণ্য কৰা হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত ১৮

খন উপপুৰাণ আছে। পুৰাণৰ কাহিনীসমূহ মুখে মুখে প্ৰথমে চলি আহিছিল পিছতহে ইয়াৰ লিখিতৰূপ পোৱা যায়। পুৰাণৰ উল্লেখ সৰ্বপ্ৰথমে ছান্দোগ্য উপনিষদত পোৱা যায়।

এই অধ্যায়ত আপুনি পুৰাণৰ বিভিন্ন দিশৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব। যেনে— পুৰাণ শব্দৰ অৰ্থ, পুৰাণসমূহ কোনে ৰচনা কৰিছিল, পুৰাণৰ উৎস, পুৰাণসমূহৰ ৰচনাৰ সময়, ইয়াৰ বিভিন্ন মনোমোহা বিষয়বস্তু, পুৰাণৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য, বিভিন্ন মহাপুৰাণ তথা উপপুৰাণৰ সংখ্যা, সেইবোৰৰ নাম তথা সৰ্বশেষত পিছৰ কালৰ সাহিত্য আৰু সংস্কৃতিৰ ওপৰত পুৰাণ সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ কেনেদৰে পৰিছে এই বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৩.৩ পুৰাণ শব্দৰ অৰ্থ আৰু উৎস

এতিয়া আপুনি 'পুৰাণ' শব্দৰ অৰ্থ জানিব পাৰিব। পুৰাণ শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ হৈছে 'পুৰাণমাখ্যানম্' অৰ্থাৎ 'পুৰণি আখ্যান'। পুৰাণ শব্দ্যৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হৈছে পুৰাণঃ অৰ্থবা 'আগৰ'। পুৰাণ সাহিত্য বিশেষভাৱে বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। আকৌ পুৰাণ সাহিত্য বিভিন্ন বিষয়বস্তুৰে সমাদৃত হৈ আছে। ইয়াত বিভিন্ন দেৱ-দেৱী, ৰজা, নেতা, ঋষি, উপদেৱতা, লোকসাধু, ধৰ্মস্থান, মন্দিৰ, ঔষধি, জ্যোতিষ, ব্যাকৰণ, প্ৰেমৰ কাহিনী, দৰ্শন আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ আখ্যান পোৱা যায়।

ওঠৰখন পুৰাণৰ উৎসৰ বিষয়ে বিষ্ণু পুৰাণত উল্লেখ আছে। মুখ্য ওঠৰ পুৰাণৰ উপৰিও ওঠৰখন উপ-পুৰাণৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে গম পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

বৃহদাৰণ্যকো উপনিষদত পুৰাণক 'পঞ্চম বেদ' বুলি আখ্যা দিয়া হৈছে— 'ইতিহাসপুৰাণম্ পঞ্চমং বেদানাম্'। উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰতখনকে বিখ্যাত ইতিহাসপুৰাণ বুলি গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ উল্লেখ অথৰ্ববেদতো পোৱা যায়।

৩.৪ পুৰাণৰ ৰচক আৰু কাল

সাধাৰণতে ব্যাস অৰ্থাৎ মহাভাৰতৰ ব্যাখ্যাকৰ্তাক পুৰাণৰ ৰচক বুলি গণ্য কৰা হয়। অন্যহাতে, বায়ু পুৰাণৰ এঠাইত ব্ৰহ্মাকে পুৰাণৰ ৰচক বুলি কোৱা হৈছে। এইখন পুৰাণৰে অন্য এঠাইত ভৰদ্বাজ মুনিকো পুৰাণৰ প্ৰবক্তা বুলি ধৰা হৈছে।

আকৌ বিষ্ণুপুৰাণত উল্লেখ আছে যে ভগৱান বেদব্যাসে আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধি আদিৰ লগে লগে পুৰাণ সংহিতাও ৰচনা কৰে। ইয়াৰ পিছত ব্যাসে সেইসমূহ তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য 'লোমহৰ্ষণ'ক অধ্যয়ন কৰায়। 'লোমহৰ্ষণে' পুৰাণ অধ্যয়ন কৰি লাভ কৰা জ্ঞান তেওঁৰ শিষ্য অকৃতব্ৰণ সাবৰ্ণি আৰু শাংখপায়নক দান কৰে। তেওঁলোক তিনিজনে অৰ্থাৎ

লোমহর্ষণ. অকৃতব্রণ সাবর্ণি আৰু শাংখপায়নে লগ হৈ মুল সংহিতাৰ ওপৰত তিনিখন পুৰাণ সংহিতা ৰচনা কৰে। পিছত এই তিনিজনৰ শিষ্যসকলে ক্রমে ওঠৰখন মহাপুৰাণ আৰু অন্যান্য উপপুৰাণসমূহ ৰচনা কৰে।

মৎস্যপুৰাণত উল্লেখ আছে যে সর্বপ্রথমে এখনহে পুৰাণ-সংহিতা আছিল। বিষ্ণুপুৰাণত উল্লেখ থকাৰ দৰে, শিৱপুৰাণতো উল্লেখ আছে যে ব্যাসদেৱে পুৰাণৰ উত্থান তেওঁৰ শিষ্য লোমহর্ষণক দান কৰে। শিৱপুৰাণত এইটো উল্লেখ আছে যে কল্পৰ শেষত মাত্র এখনেই পুৰাণ আছিল আৰু তাক বেদৰ দৰে ব্রহ্মাই ঋষিসকলক কয়। আটাইবোৰ পুৰাণৰ প্রসংগৰ পৰা গম পোৱা যায় যে ব্রহ্মাই বেদৰ নিচিনাকৈ পুৰাণৰ কথা স্মৰণ কৰে আৰু এইটো ব্যাসদেৱলৈ প্রৱাহিত হৈ আছে।

পুৰাণৰ সময় বা কাল মহাভাৰতৰ ৰচনাৰ আগৰ বুলি ধৰা হয়। অর্থাৎ কিছুমানৰ মতে সপ্তম শতিকাৰ আগতে পুৰাণসাহিত্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়। মহাভাৰতখনক কেৱল পুৰাণ বুলিয়েই গণ্য কৰা নহয়।

অপিতু মহাভাৰতখনো পুৰাণৰ নিচিনা একেধৰণে আৰম্ভ হৈছে। সূত লোমহর্ষণৰ পুত্র উগ্রশ্রবস হৈছে মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ সূত্রধাৰ। এই 'উগ্রশ্রবস' পুৰাণ সাহিত্যত পার্গত। মহাভাৰতত প্রায়ে 'এইটো পুৰাণত উল্লেখ আছে' এনেধৰণেৰে পুৰাণ শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গৌতম ধর্মসূত্র, যিখনক আটাইতকৈ পুৰণি ধর্মগ্রন্থ বুলি গণ্য কৰা হয়, সেইখন ধর্মসূত্রত পুৰাণ সাহিত্যক বেদৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে। অপস্তম্বীয় ধর্মসূত্র, যিখন ৪ বা ৫শতিকাত ৰচিত, তাতো পুৰাণৰ উল্লেখ আছে। প্রায় সকলো বেদ, বাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ তথা বৌদ্ধ সাহিত্যত পুৰাণৰ উল্লেখ আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ পুৰাণ শব্দৰ অর্থ লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ লোমহর্ষণ কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ কোনখন পুৰাণত উল্লেখ আছে যে সর্বপ্রথম এখনহে পুৰাণ সংহিতা আছিল?

.....

বুৰঞ্জীবিদ- বুৰঞ্জী বা ইতিহাস বিষয়ত পার্গত বা নির্পুণ ব্যক্তিক বুৰঞ্জীবিদ বোলা হয়।

৩.৫ পুৰাণৰ বিষয়বস্তু আৰু বৈশিষ্ট্য

পুৰাণৰ কাহিনীসমূহ সৃষ্টিৰ পাতনিৰে পৰা বর্তমানলৈ ক্রমবদ্ধৰূপত পোৱা যায়। বুৰঞ্জীবিদসকলৰ মতে পুৰাণ সাহিত্যৰ মাজত প্রাচীন ভাৰতৰ যিমানবোৰ ঐতিহাসিক তথ্য পোৱা যায় আন কোনো গ্রন্থতে তেনেদৰে পোৱা নাযায়। পুৰাণ হৈছে মানৱ সমাজৰ এক সুপ্রসিদ্ধ ইতিহাস।

পুৰাণৰ বিষয়বস্তুক যথাক্রমে আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধি এই চাৰিভাগত ভগাব পাৰি। পিছৰ পর্যায়ত অৱশ্যে অনেক বিষয় পুৰাণ সাহিত্যৰ বিষয়সূচীত অন্তর্ভুক্ত হয়। মৎস্য পুৰাণ সাহিত্যৰ পাঁচপ্রকাৰৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে এনেদৰে উল্লেখ আছে—

"সর্গশ্চ প্রতিসর্গশ্চ বশো মন্বন্তৰাণি চ
বংশানুচৰিত চৈৰ পুৰাণং পঞ্চলক্ষণম্।।"

অর্থাৎ (১) সর্গ বা সৃষ্টি, (২) প্রতিসর্গ অর্থাৎ সৃষ্টিৰ বিস্তাৰ, (৩) বংশ অর্থাৎ দেৱতা আৰু ঋষিসকলৰ বংশাৱলী, (৪) মন্বন্তৰ অর্থাৎ মনুৰ শাসন কালৰ বর্ণনা আৰু (৫) বংশানুচৰিত অর্থাৎ সূর্য্য আৰু চন্দ্রবংশীয় ৰজাসকলৰ বর্ণনা। প্রকৃততে এইবোৰেই হৈছে পুৰাণসমূহৰ বিষয়বস্তু। অৱশ্যে এইবোৰৰ বাহিৰেও অন্য অধিক বিষয়ৰ বর্ণনা পুৰাণসমূহত পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

বক্তা অথবা ৰচকে নিজে প্রত্যক্ষ কৰি দিয়া কোনো ঘটনাৰ বর্ণনাক আখ্যান বোলা হয়।

আকৌ বক্তাই শুনি দিয়া কথাৰ বর্ণনাক উপাখ্যান বোলে। সেইফালৰ পৰা বিবেচনা কৰিলে ৰামায়ণত বর্ণিত ৰামচৰিত আখ্যান আৰু তাৰ সৈতে জড়িত অধিক পুৰণি কথা বা পৰোক্ষ কথাৰ বর্ণনাসমূহ হৈছে উপাখ্যান।

একেদৰে বেদ-বেদাংগ, ইতিহাস পুৰাণ আদিত কিছুমান নাম নথকা ৰচকৰ পুৰণি শ্লোক বা পদ্য পোৱা যায়। ঋগ্বেদতো এনে কিছুমান ৰজা-মহাৰজাৰ বীৰত্বৰ প্রশংসা বা দানস্তুতি অথবা না�ৰাশংসী নামেৰে বীৰগাথা পোৱা যায়। পুৰাণ ইতিহাস সাহিত্যত এনে অজ্ঞাত ৰচকৰ বহু পদ্য ৰচনা পোৱা যায়। এনেধৰণৰ গাথা বুলি সাধাৰণতে 'কল্প' শব্দই শ্রৌত, গৃহ্য, ধর্ম, সদাচাৰ আৰু সংস্কাৰ বিষয়ক কর্মবোৰকে বুজা যায়। পুৰাণসমূহে প্রথমতে আখ্যান-উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধি বিষয়কে সামৰি লয়।

পুৰাণৰ ৰচনাশৈলীৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে। কিছুমান মানুহে পুৰাণত উল্লেখ থকা কাহিনীবোৰ কাল্পনিক আৰু অবাস্তৱ বুলি গণ্য কৰে। অলংকাৰিক ভাষাত তথ্য কথন, ৰূপক কথন আৰু অতিশয়োক্তি কথন এই তিনি প্রকাৰৰ বিষয়বস্তুৰ অন্তর্ভুক্তিৰ বাবে পুৰাণৰ কাহিনীসমূহ কাল্পনিক আৰু অবাস্তৱ যেন অনুভৱ হয়। কোনো এটা বিষয়ৰ আচল ৰূপ উদঘাটন কৰাটোৱেই হৈছে 'তাৰ তথ্য কথন'। য'ত ৰূপক অলংকাৰক আশ্রয় কৰি কোনো কথা বর্ণনা কৰা হয় তেতিয়া তাৰ নাম 'ৰূপক কথন' বোলা হয়। ৰূপক কথনৰ উল্লেখ বৈদিক সাহিত্যতো পোৱা যায়। বেদত সূর্য্যৰ কিৰণত পোৱা সাত ৰঙক ৰঙ বুলি নকৈ ঘোঁৰা বুলি কল্পনা কৰিছে। পুৰাণত কোনো এটা বস্তু বর্ণনা কৰাৰ বাবে অতিশয়োক্তি অলংকাৰ প্রয়োগ কৰা হয়। পুৰাণৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল বেদৰ টান ভাষা শৈলীৰ সহজ সৰলভাৱে বর্ণনা কৰা। পুৰাণৰ অন্য এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল ই সমাজৰ দাপোনস্বৰূপ। পুৰাণৰ পৰাই আমি প্রাচীন ভাৰতৰ ৰজা-মহাৰজা, ঋষিসকলৰ জীৱনবৃত্তান্ত, বিভিন্ন তীর্থস্থানৰ বিস্তৃত বর্ণনা পোৱা যায়।

পুৰাণ অধ্যয়নৰ পৰা আমি বিভিন্ন ভৌগোলিক বর্ণনাও লাভ কৰিব পাৰো। পুৰাণৰ পৰা আমি বিভিন্ন ঠাইৰ মহত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰো তথা সেইবোৰ অধ্যয়নে আমাৰ মনত শ্রদ্ধাভাৱ জগাই তোলে।

মানৱ ধর্মক সুদৃঢ় আৰু সুপ্রতিষ্ঠিত কৰাটো পুৰাণৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। অজ্ঞানৰ পৰা জ্ঞানৰ পোহৰ, মৰণশীলতাৰ পৰা অবিনশতাৰ পিনে, অন্ধকাৰৰ পৰা পোহৰৰ পিনে প্রত্যেক মানুহৰ বুদ্ধি যাতে অগ্রসৰ হ'ব পাৰে পুৰাণ সাহিত্যই তাৰেই প্রয়াস কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ঃ পুৰাণ সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু কেইভাগত ভগাব পাৰি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ গাথা মানে কি?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ আখ্যান বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ পুৰাণ সাহিত্যৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ বুৰঞ্জীবিদ বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

৩.৬ মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ সংখ্যা

প্রথমতে পুৰাণ এখন বৃহৎ সংহিতা আছিল বুলি কোৱা হয়। সময় যোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ কলেবৰ আৰু আখ্যানবোৰ সলনি হৈ মহাপুৰাণ তথা উপপুৰাণৰ ৰূপত বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয়। 'বিষ্ণু পুৰাণ'ত পুৰাণৰ সংখ্যা ওঠৰ বা অষ্টাদশ বুলি উল্লেখ আছে। সেইসমূহ হ'ল—

(১) ব্রহ্মা (২) পদ্ম (৩) বিষ্ণু (৪) শিৱ (৫) ভাগৱত (৬) নাৰদ (৭) মার্কণ্ডেয় (৮) অগ্নি (৯) ভৱিষ্য (১০) ব্রহ্মবৈৱর্ত (১১) লিংগ (১২) ৰাহ (১৩) স্কন্দ (১৪) বামন (১৫) কূর্ম (১৬) মৎস (১৭) গৰুড় আৰু (১৮) ব্রহ্মাণ্ড।

পুৰাণসমূহ সাধাৰণতে গুণ অনুসৰি তিনি শ্রেণীত বিভক্ত। কিছুমান পুৰাণত বিষ্ণুৰ মহিমাই প্রাধান্য লাভ কৰে। যেনে— ভাগৱত, নাৰদীয়, পদ্ম, ৰাহ, গৰুড় আৰু বিষ্ণুপুৰাণ। এইসমূহ পুৰাণ সাত্বিক পুৰাণৰ অন্তর্ভুক্ত হয়। কিছুমান পুৰাণত ব্রহ্মাৰ মাহাত্ম্য বেচিকৈ প্রকাশ কৰা হয়। সেই সমূহ পুৰাণ হ'ল— ব্রহ্মপুৰাণ, ব্রহ্মাণ্ডপুৰাণ, ব্রহ্মবৈৱর্তপুৰাণ মার্কণ্ডেয় পুৰাণ, বামণপুৰাণ আৰু ভৱিষ্যপুৰাণ। এই সমূহ পুৰাণক ৰাজসিক পুৰাণ বোলা হয়।

যি সমূহ পুৰাণত শিৱৰ মাহাত্ম প্রচাৰ কৰা হয়, সেই সমূহক তামসিক বুলি কোৱা হয়।

সেই সমূহ পুৰাণ হ'ল— শিৱপুৰাণ, লিংগপুৰাণ, স্কন্দপুৰাণ, মৎস্যপুৰাণ আৰু কূৰ্মপুৰাণ আদি। দেৱী ভাগৱতত (১/৩/২১) আদি আখৰেৰে অষ্টাদশ পুৰাণৰ নাম পোৱা যায়—

(১) মকাৰাদি দুই পুৰাণ — মৎস্য আৰু মার্কণ্ডেয়

(২) ভকাৰাদি দুই পুৰাণ— ভাগৱৎ আৰু ভৱিষ্য

(৩) ব্রকাৰাদি তিনিপুৰাণ— ব্রহ্ম, ব্রহ্মাণ্ড আৰু ব্রহ্মবৈৱর্ত্ত

(৪) বকৰাদি চাৰি পুৰাণ— বামণ, বিষ্ণু, বায়ু আৰু বৰাহ

(৫) অনাপৎ লিংগ— অগ্নি, নাৰদ, পদ্ম, লিংগ, গৰুড়, কূৰ্ম, স্কন্দ, বিষ্ণু আৰু ভাগৱৎ পুৰাণত এই ওঠৰখন পুৰাণৰ নাম বিশিষ্ট ক্রমানুসৰি এনেদৰে দিছে— ব্রহ্মপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ, শিৱপুৰাণ, ভাগৱৎ পুৰাণ, নাৰদীয় পুৰাণ, মার্কণ্ডেয় পুৰাণ, অগ্নিপুৰাণ, ভৱিষ্যপুৰাণ, ব্রহ্মবৈৱর্তপুৰাণ, লিংগপুৰাণ, বৰাহপুৰাণ, স্কন্দপুৰাণ, বামণপুৰাণ, কূৰ্মপুৰাণ, মৎস্যপুৰাণ, গৰুড়পুৰাণ আৰু ব্রহ্মাণ্ড পুৰাণ।

যদিও মহাপুৰাণ ওঠৰখন আছে বুলি ধৰা হয়, বায়ু পুৰাণ আৰু দেৱীভাগৱতপুৰাণ মিলি পুৰাণৰ সংখ্যা বিশখন হয়। পণ্ডিতসকলৰ মতে উপপুৰাণসমূহ মহাপুৰাণৰ পিছত ৰচিত হৈছে। মহাপুৰাণৰ নিচিনা উপপুৰাণসমূহো সমানেই মহত্ত্বপূর্ণ।

৩.৬.১ বিভিন্ন মহাপুৰাণৰ বর্ণনা

এতিয়া আপুনি বিভিন্ন পুৰাণৰ বর্ণনা পঢ়িবলৈ পাব। প্রথমেই আপুনি ব্রহ্মপুৰাণৰ বিষয়ে কিছু জানিবলৈ পাব।

(১) **ব্রহ্ম পুৰাণ ঃ** ব্রহ্মপুৰাণখন 'আদি ব্রহ্ম' নামেৰেও জনাজাত। বিষ্ণুপুৰাণত উল্লেখ আছে যে ব্রহ্মপুৰাণেই সকলো পুৰাণৰ ভিতৰত প্রথম। ব্রহ্মাৰ বর্ণনাই এই পুৰাণত প্রাধান্য লাভ কৰিছে। সেইবাবে এই পুৰাণক ৰাজসিক শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে।

ব্রহ্মপুৰাণত উল্লেখ আছে যে পৃথিৱীৰ ভিতৰত ভাৰতবর্ষই শ্রেষ্ঠ ভূমি, ভাৰতবর্ষৰ ভিতৰত আকৌ দণ্ডকাৰণ্য মুখ্য স্থান। আকৌ দণ্ডকাৰণ্যৰ মাজেদি যি গোদাবৰী নদী প্রৱাহিত হৈছে সেই নদীয়েই হৈছে সকলোবোৰ নদীৰ ভিতৰত শ্রেষ্ঠ নদী। এই গোদাবৰী নদীৰ পাৰত অৱস্থিত সকলো তীর্থস্থানৰ বর্ণনা এই ব্রহ্মপুৰাণত পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰিও এই পুৰাণত পুৰী, কোণার্ক, ভুৱনেশ্বৰ আদি ঠাইৰ বর্ণনা আছে।

ব্রহ্মপুৰাণত জগতৰ সুষ্ঠিতত্ত্ব, সূর্যবংশ তথা চন্দ্রবংশৰ ৰজাসকলৰ কাহিনী, ভাৰতবর্ষৰ নদীৰ পাৰত অৱস্থিত বিভিন্ন তীর্থস্থানৰ বর্ণনাও পোৱা যায়। ভগৱান শিৱ আৰু দেৱী পার্বতীৰ বিষয়ে উপাখ্যানও আছে। ভগৱান শ্রীকৃষ্ণ তথা যদুবংশৰ বর্ণনা আছে। যেনে প্রথম অধ্যায়ৰ পৰা উনসত্তৰ অধ্যায়লৈ (১-৬৯) পুৰুষোত্তম ক্ষেত্র অর্থাৎ বর্তমান পুৰী, কোণার্ক, ভুৱনেশ্বৰ আদি উল্লেখযোগ্য স্থানৰ বর্ণনা

আছে। পুৰীৰ জগন্নাথৰ স্নানযাত্ৰাৰ বৰ্ণনাও আছে। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ কিছুমান অধ্যায়ত নৰকৰ বৰ্ণনাও আছে। আনকি ইয়াত শ্ৰাদ্ধৰ কথা, সূৰ্যৰ মহিমা, ভৱিষ্যত যুগৰ কথা আৰু সাংখ্য তথা যোগদৰ্শনৰ কথাও ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ উপযোগী অনেক তত্ত্বকথা, অন্নদানৰ মহিমা, বৰ্ণধৰ্মপ্ৰতিষ্ঠা, সদাচাৰ নিৰূপণ, ধৰ্মনিৰূপণ আদি বিষয়ৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুৰাণত 'গৌতমী মাহাত্ম্য'ই বেছিকৈ স্থান লাভ কৰিছে।

(২) **পদ্মপুৰাণ ঃ** পদ্মপুৰাণখন পাঁচটা খণ্ডত বিভক্ত। অৰ্থাৎ সেইসমূহ হ'ল - সৃষ্টিখণ্ড, ভূমিখণ্ড, স্বৰ্গখণ্ড, পাতালখণ্ড আৰু উত্তৰখণ্ড।

এইখন পুৰাণত বিভিন্ন ধৰ্মানুষ্ঠানৰ বৰ্ণনা আছে। শ্ৰীমদ্ভাগৱতগীতাৰ মাহাত্ম্যও ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

এই পাঁচটা খণ্ডৰ বিষয়ে এনেদৰে পোৱা যায়—

প্ৰথমং সৃষ্টিখণ্ডং হি, ভূমি খণ্ডং দ্বিতীয়কম্।
তৃতীয় স্বৰ্গমণ্ডং চ পাতালং চ চতুৰ্থকম্।।
পঞ্চমং চোত্তৰং খণ্ডং সৰ্বপাপপ্ৰণাশনম্।

সৃষ্টিখণ্ডত সমুদ্ৰমন্থন, পৃথুৰ আখ্যান, পৌষ্কৰ আখ্যান, বৃত্ৰবধাখ্যান, বামনাৱতাৰ আখ্যান, মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আখ্যান, কাৰ্তিকৰ আখ্যান, ৰামাখ্যান, তাৰকাসুৰৰ কাহিনী আদি বৰ্ণনা আছে।

ভূমিখণ্ডত যযাতি-মাতলিৰ আধ্যাত্মিক সংবাদ, চ্যাৱনচৰিত তথা শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱবাদৰ বিভিন্ন কথা বৰ্ণনা আছে। শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ অভেদত্ব কল্পনা কৰি পদ্মপুৰাণত এনেদৰে উল্লেখ আছে যে

শিৱায় বিষ্ণুৰূপায় বিষ্ণৱে শিৱৰূপিণে।
শিৱস্য হৃদয়ে বিষ্ণুঃ বিষ্ণোশ্চ হৃদয়ে শিৱঃ।

আকৌ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱৰ অভিন্নতা উল্লেখ কৰি পদ্মপুৰাণত এনেদৰে কোৱা হৈছে—

একমূৰ্তিস্ত্ৰয়োদেৱাঃ ব্ৰহ্মাবিষ্ণুমহেশ্বৰাঃ।
এয়ানামন্তৰং নাস্তি, গুণভেদাঃ প্ৰকীৰ্তিতাঃ।।

স্বৰ্গখণ্ডত দেৱ গন্ধৰ্ব, অপ্সৰা, যক্ষ আদি উৰ্ধলোকৰ বিষয়ে বৰ্ণনাৰ উপৰিও দুষ্যন্ত-শকুন্তলাৰ উপাখ্যানো বৰ্ণিত হৈছে। পাতাল খণ্ডত নাগলোকৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে। উত্তৰখণ্ডত অন্যান্য আখ্যানৰ লগতে বিষ্ণুভক্তিৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে।

(৩) **বিষ্ণুপুৰাণ ঃ** বিষ্ণুপুৰাণ হৈছে বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ এখন বিশুদ্ধ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। ইয়াৰ স্থান ভাগৱতপুৰাণৰ পাছতে। এইখন পুৰাণত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম বৃত্তান্ত আৰু ৰাসলীলাই প্ৰধানকৈ বৰ্ণিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও বিভিন্ন কাহিনী ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে, যেনে— নৰকৰ বৰ্ণনা, বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, আচাৰ-বিধি, শ্ৰাদ্ধকৰ্ম, যুগধৰ্ম, সৃষ্টি-

কাহিনী, দেৱতা আৰু ঋষিবংশৰ বৰ্ণনা, ধ্ৰুৱ-প্ৰহ্লাদ উপাখ্যান, শিশুনাগ-নন্দ-মৌৰ্যবংশৰ বিৱৰণ ইত্যাদি।

(৪) **বায়ুপু�ৰাণ ঃ** বায়ুপুৰাণক শিৱপুৰাণ বুলিও জনা যায়। শিৱৰ উপাসনাই এই পুৰাণৰ মুখ্য বিষয়। পুৰাণৰ পঞ্চলক্ষণ এই বায়ুপুৰাণত সুস্পষ্ট। ইয়াত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, প্ৰাচীন ভূগোল, শ্ৰাদ্ধকৰ্ম বিষয় আদি আলোচিত হৈছে। গুপ্তবংশৰ ৰজাসকলৰ শাসনকালৰ বৰ্ণনাও ইয়াত উল্লেখিত হৈছে। সেইফালৰ পৰা চাব গ'লে ভূগোল, বুৰঞ্জী আৰু সমাজতত্ত্বৰ ছাত্ৰৰ বাবেই এই পুৰাণ অতি মূল্যবান।

(৫) **ব্ৰহ্মাণ্ডপুৰাণ ঃ** ব্ৰহ্মাণ্ডপুৰাণত বিভিন্ন উপাখ্যানৰ উপৰিও তীৰ্থস্থানসমূহৰ বিৱৰণ উল্লেখিত হৈছে। ইয়াত ভগৱান শিৱ-পাৱৰ্তীৰ আৰু ৰামৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়।

(৬) **ভাগৱতপুৰাণ ঃ** পুৰাণসমূহৰ ভিতৰত ভাগৱতপুৰাণখন আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আৰু প্ৰসিদ্ধ পুৰাণ। বিষ্ণুপুৰাণৰ সৈতে ভাগৱত পুৰাণৰ বিষয়বস্তুৰ বহুখিনি মিল আছে। ভাগৱত পুৰাণত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনৰ কাহিনী অতি সুন্দৰকৈ বৰ্ণিত হৈছে। ভাগৱতখন দ্বাদশ স্কন্ধত (অধ্যায়) ৰচিত। এইখন পুৰাণত ৰজা পৰিক্ষিতৰ কাহিনী, ধ্ৰুৱৰ কাহিনী, বৃত্ৰাসুৰৰ কাহিনী, বিষ্ণুভক্ত প্ৰহ্লাদৰ কাহিনী আদি বৰ্ণনা হৈছে। আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য বিষয়টো হ'ল ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰাসলীলা বৰ্ণিত হৈছে। যদিও ভাগৱতপুৰাণত সৃষ্টিতত্ব তথা বিভিন্ন নীতি উপদেশমূলক কথা বৰ্ণিত হৈছে, তথাপি এইখন পুৰাণৰ মূল প্ৰাতিপাদ্য বিষয়টো হৈছে অকৃত্ৰিম সৰল কৃষ্ণভক্তি আৰু কৃষ্ণপ্ৰীতি। শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনকাহিনী বৰ্ণনাৰ উপৰিও এইখন পুৰাণৰ বিভিন্ন অংশত ব্ৰহ্মোৎপত্তি, সৃষ্টি, ৰুদ্ৰ, মৰীচি, পৃথিৱী, সৰস্বতী আদি উৎপত্তি, মনুবংশ কথা, বৃত্ৰবধাখ্যান, প্ৰহ্লাদৰ চৰিত, মন্বন্তৰ কথা, গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান, সমুদ্ৰমন্থন, বামনাৱতাৰ, বলিৰ উপাখ্যান, মৎস্যাৱতাৰ, সোম আৰু সূৰ্য্যৰ বংশৰ বৰ্ণনা আদি অনেক বিষয় আলোচিত হৈছে।

(৭) **মৎস্যপুৰাণ ঃ** মৎস্যপুৰাণত ভগৱান বিষ্ণুৰ মৎস্য অৱতাৰৰ কথা বৰ্ণিত আছে। পৃথিৱী যেতিয়া প্ৰলয়কালত প্ৰৱল পানীৰ সোঁতত প্লাৱিত হৈছিল, তেতিয়া ভগৱান বিষ্ণুই মৎসৰূপ ধা�ৰণ কৰি নৌকাত উঠি থকা মনুক উদ্ধাৰ কৰি হিমালয়ৰ উচ্চতম শৃংগত নৌকাবন্ধন কৰি মনুক ৰক্ষা কৰিছিল। এই মনোমোহা কাহিনীৰ আশ্ৰয়তেই মৎস্যপুৰাণৰ কাহিনীৰ পাতনি হৈছে। প্ৰকৃততে মনু আৰু মৎস্যৰ কথা বাৰ্তাই হৈছে এই বিশাল পুৰাণৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু।

(৮) **নাৰদ পুৰাণ ঃ** বিষ্ণুভক্তিয়েই হৈছে নাৰদপুৰাণৰ মূল বিষয়বস্তু। এইখন পুৰাণত নাৰদ বিষ্ণুভক্তিৰ প্ৰচাৰক হিচাপে চিত্ৰিত হৈছে। কিছুসংখ্যক উপকথাৰ মাধ্যমেৰে বিষ্ণুপুজা তথা বিষ্ণুব্ৰতৰ মহিমা ইয়াত ব্যক্ত কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও পাপ-পূণ্য, বৰ্ণাশ্ৰমৰ কথা, ভক্তি আৰু মুক্তিৰ কথা ইয়াত আলোচিত হৈছে।

(৯) **মার্কণ্ডেয় পুৰাণ ঃ** মার্কণ্ডেয় পুৰাণ শাক্ত ধর্মীসকলৰ এখন উপযুক্ত ধর্মপুথি। এইখন পুৰাণত দেৱীশক্তিৰ মহামায়াৰ কাহিনী বর্ণিত হৈছে। মার্কণ্ডেয় পুৰাণৰ যিকেইটা অধ্যায়ত দেৱীৰ মাহাত্ম্য বর্ণিত হৈছে, সেইখিনি 'শ্রীশ্রীচণ্ডী'বা 'দেৱী-সপ্তশতী' গ্রন্থ হিচাপে বিখ্যাত। ইয়াত মহাদেৱীৰ দ্বাৰা মধুকৈটভ, মহিষাসুৰ বধ, শুম্ভ-নিশুম্ভ বধ, চণ্ডমুণ্ড আৰু ৰক্তবীজ বধ আদি কাহিনীৰ জৰিয়তে দেৱী মহামায়াৰ মহাশক্তিৰ বর্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও এই পুৰাণত ৰজা হৰিচন্দ্র, বিশ্বামিত্র, মদালসা, অত্রি-অনসূয়া, সোম-দত্তাত্রেয় দুর্বাসা আদিৰ বিভিন্ন আখ্যান বর্ণিত হৈছে। এইখন পুৰাণৰ কাব্যিক গুণো অপৰিসীম।

(১০) **অগ্নিপুৰাণ ঃ** অগ্নিপুৰাণক সম্পূর্ণ ভাৰতীয় বিদ্যাসমূহৰ চমু বিশ্বকোষ বুলি ধৰা হয়। এইখন পুৰাণত বিষ্ণুৰ বিভিন্ন অৱতাৰসমূহৰ চমু বিৱৰণ তথা ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ উপৰিও গীতাৰ সাৰাংশ দাঙি ধৰা হৈছে। এইসমূহৰ উপৰিও জন্ম, পুনর্জন্ম, যোগ-যাগ, বিবাহ-বিধি, জ্যোতিষ, ভূগোল, আয়ুর্বেদ, তীর্থসমূহৰ মাহাত্ম্য, যুদ্ধবিদ্যা, ৰাজ-ধর্ম, ছন্দ-ব্যাকৰণ, অলংকাৰশাস্ত্র আদিত বিভিন্ন বিষয়সমূহ এইখন পুৰাণত ঠাই পাইছে। অগ্নিপুৰাণৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকল এতিয়ালৈ একমত নহয়।

(১১) **ভৱিষ্য পুৰাণ ঃ** ভৱিষ্যপুৰাণখন পাঁচটা-পর্বত ৰচিত হৈছে। সেই পাঁচটা পর্ব হ'ল— (১) ব্রহ্মপর্ব (২) বিষ্ণুপর্ব (৩) শিৱপর্ব (৪) সূর্যপর্ব আৰু (৫) প্রতিৱর্গপর্ব। এইখন পুৰাণত সূর্য্য মাহাত্ম্য, ব্রহ্মা মাহাত্ম্য, শিৱমাহাত্ম্য, বিষ্ণুমাহাত্ম্য আদি বিষয় লিপিবদ্ধ হৈছে।

(১২) **ব্রহ্মবৈৱর্তপুৰাণ ঃ** ব্রহ্মবৈৱর্তপুৰাণ চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত। সেইসমূহ হৈছে (১) ব্রহ্মখণ্ড (২) প্রকৃতি খণ্ড (৩) গণপতি খণ্ড আৰু (৪) কৃষ্ণজন্মখণ্ড। ব্রহ্মখণ্ডত জগতৰ সৃষ্টি, প্রকৃতি খণ্ডত দুর্গা, লক্ষ্মী, সৰস্বতী, সাবিত্রী, ৰাধা আদি প্রকৃতি, গণপতিখণ্ডত গণেশ কার্তিকৰ জন্ম কাহিনী, কৃষ্ণজন্মখণ্ডত হৰিবংশ, ভাগৱত কৃষ্ণাৱতাৰ কাহিনীসমূহ বর্ণিত হৈছে।

(১৩) **লিংগ পুৰাণ ঃ** এইখন পুৰাণত ভগৱান শিৱৰ মাহাত্ম্য বর্ণিত হৈছে। শিৱলিংগৰ উপাসনা বর্ণিত হোৱা বাবে এই পুৰাণখন লিংগপুৰাণ নামে খ্যাত। এই পুৰাণখন পূর্বভাগ আৰু উত্তৰভাগ নামেৰে দুটা ভাগত বিভক্ত। ইয়াত সৃষ্টিৰ বর্ণনা, শৈৱব্রত তথা সূর্য্য আৰু চন্দ্রবংশৰ কাহিনী বর্ণিত হৈছে।

(১৪) **স্কন্ধপুৰাণ ঃ** স্কন্ধপুৰাণখন সাতটা খণ্ডত বিভক্ত। যেনে — (১) মহেশ্বৰখণ্ড (২) বৈষ্ণৱ খণ্ড, (৩) ব্রহ্মখণ্ড, (৪) কাশীখণ্ড ইত্যাদি। মহেশ্বৰখণ্ডত শিৱ-পার্ৱতীৰ বিচিত্র মহিমা বর্ণিত হৈছে। বৈষ্ণৱখণ্ডত ভগৱান জগন্নাথ মন্দিৰৰ বর্ণনা, পূজাবিধি, আৰু প্রতিষ্ঠাৰ বর্ণনা আছে। ব্রহ্মখণ্ডত উজ্জয়িনীৰ মহাকালৰ পূজা বিধি বর্ণিত হৈছে। ঠিক তেনেদৰে কাশীখণ্ডত কাশীনগৰীৰ বর্ণনা পোৱা

যায়। এইখন পুৰাণৰ জৰিয়তে বিভিন্ন ঠাইৰ ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক বিৱৰণো লাভ কৰা যায়।

(১৫) বৰাহপুৰাণ ঃ বৰাহপুৰাণখন এখন বৈষ্ণৱ পুৰাণ। বৰাহৰূপী ভগৱান বিষ্ণু এই পুৰাণৰ প্ৰবক্তা। এইখন পুৰাণত দেৱী গৌৰীৰ জন্ম কাহিনী, ভগাৱান শিৱ আৰু দেৱী দুৰ্গাৰ আখ্যান। যম আৰু নাচিকেতাৰ কাহিনী তথা বিবিধ ধৰ্ম কথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

(১৬) বামন পুৰাণ ঃ বামন পুৰাণখনো এখন বৈষ্ণৱ পুৰাণ। বামণৰূপী ভগৱান বিষ্ণু এই পুৰাণৰ প্ৰধান প্ৰতিপাদ্য বিষয়। এইখন পুৰাণতো শিৱৰ মহিমা, দুৰ্গাৰ কাত্যায়নী ৰূপ, গণেশ আৰু কাৰ্তিকৰ উৎপত্তিৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(১৭) গৰুড় পুৰাণ ঃ গৰুড়পুৰাণৰ কথা অংশ ভগৱান বিষ্ণুৱে গৰুড়পক্ষীক কৈ শুনাইছিল। এই পুৰাণখন দুটা ভাগত বিভক্ত। প্ৰথম ভাগত ভগৱান বিষ্ণুৰ মহিমা বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে ৰত্নপৰীক্ষা, ৰাজনীতি, আয়ুৰ্বেদ, পশুচিকিৎসা, ছন্দশাস্ত্ৰ, সাংখ্যযোগ আৰু গীতাৰ সাৰাংশ বৰ্ণিত হৈছে, দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰেতকল্প নামে জনাজাত। ইয়াত জীৱৰ অৱস্থা, নৰকাদি বিভিন্ন বিষয়ৰ কথা আলোচিত হৈছে।

(১৮) কূৰ্মপুৰাণ ঃ কূৰ্মৰূপী ভগৱান বিষ্ণুৰ কাহিনী কূৰ্মপুৰাণত বৰ্ণিত আছে। কূৰ্মপুৰাণ দুটা ভাগত বা খণ্ডত বিভক্ত। পূৰ্বভাগত মহাবৰাহৰ দ্বাৰা পৃথিৱী উদ্ধাৰ, দক্ষৰজাৰ যজ্ঞ আৰু বামণাৱতাৰ ইত্যাদি বিষয় আলোচিত হৈছে। উত্তৰখণ্ডত নানা বিধ, তীৰ্থ স্থান আৰু উচ্চস্তৰৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এনেদৰে আপুনি সৰ্বমুঠ ওঠৰখন পুৰাণৰ চমু বিৱৰণ জানিব পাৰিলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ উপপুৰাণ আৰু মহাপুৰাণৰ সংখ্যা কিমান?

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ পুৰাণসমূহ গুণ অনুসৰি কেই শ্ৰেণীত বিভক্ত?

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ এখন পুৰাণৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ঃ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় আৰু প্ৰসিদ্ধ পুৰাণখনৰ নাম লিখক।

.....

৩.৬ পুৰাণৰ প্ৰভাৱ

এতিয়া আপুনি পুৰাণ সাহিত্যৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। পুৰাণৰ বৃহৎ সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ হিন্দুসভ্যতাৰ ওপৰত উৎসৱ পাৰ্বণকে আদি কৰি বিভিন্ন কলা-সাহিত্যৰ মাজত দেখা

যায়। ভাগৱত পুৰাণৰ পৰাই ভাৰত নৃত্যই অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছে। একেদৰে কাব্যত ৰাস-লীলা পুৰাণ সাহিত্যৰ পৰা অনুপ্ৰাণিত হৈছে। ফাকুৱা, দেৱালী, দুৰ্গপূজা আদি উৎসৱৰ উল্লেখ পুৰাণ সাহিত্যত দেখা যায়।

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত (1.5 (P.10) ত ইতিহাসৰ লক্ষণ বৰ্ণনাৰ সময়ত 'পুৰাণ' আৰু ইতিবৃত্ত'ক একেলগে ইতিহাসৰ শাৰীত ধৰা হৈছে।

পুৰাণ সাহিত্যত বৰ্ণিত বিভিন্ন দেৱতা, ঋষি, ৰজা, নেতাৰ কাহিনীৰ মানৱ সভ্যতাৰ ওপৰত শিক্ষামূলক প্ৰভাৱ পৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

'ইতিবৃত্ত' বুলিলে 'ঐতিহাসিক ঘটনা'ক বুজা যায়। পুৰাণ বুলিলেও সম্ভৱত 'পৌৰাণিক কাহিনী' আৰু 'আখ্যান প্ৰসিদ্ধ কাহিনী'ক বুজা যায়। আগৰ কালৰ সাহিত্যত যেনে ব্ৰাহ্মণ উপনিষদ আৰু বৌদ্ধ সাহিত্যত ইতিহাসৰ লগত পুৰাণ শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়। পুৰণি কালত ইতিহাস আৰু পুৰাণ অথবা 'ইতিহাস পুৰাণ'ৰ উল্লেখ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত সঘনাই হোৱা দেখা যায়।

৩.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- পুৰাণ শব্দৰ অৰ্থ আৰু ইয়াৰ উৎসৱ বিষয়ে জানিলো।
- পুৰাণৰ ৰচক আৰু ৰচনাকালৰ বিষয়ে জানিলো।
- পুৰাণৰ বিষয়বস্তু আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিলো।
- মহাপুৰাণ আৰু উপপুৰাণৰ নামবোৰ জানিব পাৰিলো আৰু লগতে বিভিন্ন মহাপুৰাণৰ চমু আভাস পালো।
- পুৰাণ সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ অন্যান্য ক্ষেত্ৰত কেনেদৰে পৰিছে, সেইবিষয়ে জানিব পাৰিলো।

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

১) শৰ্মা, থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) Krishna Machariar, M.History of classical sanskrit Literature, New Delhi : MLBD

৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পুৰাণ শব্দৰ সাধাৰণ অর্থ হৈছে— 'পুৰাণমাখ্যাণম' অর্থাৎ 'পুৰণি আখ্যান'।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ 'লোমহর্ষণ' ব্যাসদেৱৰ প্রিয় শিষ্য আছিল।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মৎস্যপুৰাণ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ চাৰিভাগত।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পুৰাণ আৰু ইতিহাস সাহিত্যত কিছুমান অজ্ঞাত ৰচকৰ বহু পদ্য পঢ়িবলৈ পোৱা যায়। এনে ধৰণৰ ৰচনাক গাথা বুলি জনা যায়।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বক্তা অথবা ৰচকে নিজে প্রত্যক্ষ কৰি দিয়া কোনো ঘটনাৰ বর্ণনাক আখ্যান বোলা হয়।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ১) পুৰাণৰ কাহিনীসমূহ কাল্পনিক

২) অতিশয়োক্তি কথন দেখা যায়।

৩) বেদৰ টান ভাষা-শৈলীৰ সহজ-সৰলভাৱে বর্ণনা কৰাটো পুৰাণৰ বৈশিষ্ট্য।

৪) পুৰাণ সমাজৰ দাপোনস্বৰূপ।

৫) মানৱ-ধর্মক সুদৃঢ়-কৰাটো পুৰাণৰ বৈশিষ্ট্য।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বুৰঞ্জীবিদ বুলিলে বুৰঞ্জী বা ইতিহাস বিষয়ত পার্গত ব্যক্তিক বুজা যায়।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সর্বমুঠ ৩৬ খন।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিভাগত।

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিষ্ণুপুৰাণ।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভাগৱতপুৰাণ।

৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ পুৰাণ সাহিত্যৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ পুৰাণৰ ৰচকৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ বৈষ্ণৱ ধর্মী পুৰাণ সমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ বিভিন্ন মহাপুৰাণৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ মহাকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৩.১ বুদ্ধচৰিত
৪.৩.২ সৌন্দৰানন্দ
৪.৪ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৪.১ কুমাৰসম্ভৱম্
৪.৪.২ ৰঘুবংশম্
৪.৪.৩ সেতুবন্ধম্
৪.৪.৪ জানকীহৰণম্
৪.৫ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
৪.৫.১ কিৰাতার্জুনীয়ম্
৪.৫.২ ৰাৱণবধম্
৪.৫.৩ শিশুপালবধম্
৪.৫.৪ নৈষধচৰিতম্
৪.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৭ অধিক জানিবলৈ
৪.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ অৰ্থাৎ অশ্বঘোষ আৰু তেওঁৰ দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাস ৰচিত দুখন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত ৰচিত বিভিন্ন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত - ১। দৃশ্যকাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। শুনাৰ উপযোগী কাব্যক শ্ৰব্যকাব্য আৰু অভিনয়ৰ জৰিয়তে উপভোগ্য কাব্যক দৃশ্যকাব্য বোলা হয়। এই দুয়োবিধ কাব্যৰ আকৌ বহুতো ভাগ আছে। নাটক, ৰূপক আদি দৃশ্যকাব্য তথা গদ্য আৰু পদ্য আদি শ্ৰব্যকাব্য। গদ্যকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত - কথা আৰু আখ্যায়িকা। আনহাতে পদ্যকাব্য তিনি ভাগত বিভক্ত - ১। মহাকাব্য ২। খণ্ডকাব্য আৰু ৩। মিশ্ৰকাব্য বা চম্পূকাব্য। এই সকলোবোৰ বিভাগৰ ভিতৰত মহাকাব্যক শ্ৰব্যকাব্যৰ প্ৰধান ভাগ বুলি ধৰা হয়।

আপুনি ইতিমধ্যে ৰামায়ণৰ বিষয়ে কিছু আভাস পাইছে। আকৌ বেদব্যাস ৰচিত মহাভাৰতৰ লগতো পৰিচিত হৈছে। এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়টোত প্ৰথমে প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব। প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্য বুলি কলে মহাকবি অশ্বঘোষ ৰচিত "বুদ্ধচৰিত" আৰু "সৌন্দৰানন্দ" নামৰ দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ইয়াৰ পিচত কালিদাস ৰচিত "ৰঘুবংশম্" আৰু "কুমাৰসম্ভৱম্" - এই দুখন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হব পাৰিব। কালিদাসৰ সমসাময়িক প্ৰৱৰসেন ৰচিত "সেতুবন্ধ" আৰু কুমাৰদাস ৰচিত "জানকীহৰণ" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সৰ্বশেষত, এই অধায়টিৰ জৰিয়তে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ চাৰিখন মহাকাব্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব। সেই সমূহ হ'ল ভাৰবি ৰচিত "কিৰাতার্জুনীয়ম্" মহাকাব্য, ভট্টি বিৰচিত "ৰাৱণবধম্" মহাকাব্য, মাঘ বিৰচিত "শিশুপালবধ" মহাকাব্য আৰু শ্ৰীহৰ্ষ বিৰচিত "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্য।

৪.৩ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ অন্যতম। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম জনা নাযায়। তেওঁ আছিল অযোধ্যা নিবাসী এজন ব্ৰাহ্মণ । বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ পাছতহে তেওঁক অশ্বঘোষ নামেৰে জনা যায়। তেওঁৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। অশ্বঘোষৰ কবিত্ব প্ৰতিভা অসীম আছিল। তেওঁ একেৰাহে এজন কবি, অভিনেতা গৱেষক, গায়ক, দাৰ্শনিক আৰু ধাৰ্মিক ব্যক্তি আছিল। অশ্বঘোষৰ দৰ্শন বিষয়ক আৰু অন্য গ্ৰন্থও চীন আৰু তিব্বতী ভাষাত সংৰক্ষিত হৈ আছে। তেওঁ অকল মহাৰাজ কণিষ্কৰ ৰাজ কবিয়েই নাছিল, ৰাজ গুৰুও আছিল। ডেকা বয়সতে অশ্বঘোষে মহাকবিৰূপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল। তেওঁ লিখা প্ৰেমৰ কবিতা আবৃত্তি কৰি ডেকা সমাজে আনন্দ লাভ কৰিছিল। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। সেইসমূহ হ'ল -

১। মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদন সংগ্ৰহ,

২। বজ্ৰসূচী।

৩। গণ্ডীস্তোত্র ব্যাখ্যা

৪। সূত্রালংকাৰ

ইয়াৰোপৰি তেওঁ দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হ'ল - ১। বুদ্ধচৰিত আৰু ২। সৌন্দৰানন্দ।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় জন্মৰ সময়ত ঘোঁৰাশালৰ ঘোঁৰাবোৰে চিঞৰিছিল বাবে তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ ৰখা হৈছিল। আন এটা প্ৰবাদ অনুসৰি তেওঁৰ মুখত মধুৰ ধৰ্মবাণী শুনি ঘোঁৰাবোৰে আনন্দতে চিঞৰিছিল বুলি তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ হৈছিল। অশ্বঘোষৰ পিতৃৰ নাম জনা নাযায়। কিন্তু তেওঁৰ মাতৃৰ নাম "সুবৰ্ণাক্ষী" আছিল বুলি কোৱা হয়। অশ্বঘোষে বৌদ্ধ সন্ন্যাসী পার্শ্বৰ হাতত তৰ্কত পৰাস্ত হৈ তেওঁৰ শিষ্যত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল বুলি এটা মতবাদ আছে। সম্ৰাট কণিষ্কই অশ্বঘোষৰ ওচৰত শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। শুনা যায় অশ্বঘোষে নিজ জীৱনৰ অন্তিম কাললৈকে গান্ধাৰতে আছিল।

৪.৩.১ বুদ্ধচৰিত

এতিয়া আপুনি অশ্বঘোষ ৰচিত বুদ্ধচৰিতৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। অশ্বঘোষ ৰচিত বুদ্ধচৰিত নামৰ মহাকাব্যখন ২৮ টা সৰ্গত বিভক্ত। বুদ্ধচৰিতত গৌতম বুদ্ধৰ সমগ্ৰ জীৱনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে তেওঁৰ উপদেশ আৰু সিদ্ধান্তসমূহৰো বৰ্ণনা পোৱা যায়। বৰ্তমান সংস্কৃতত ইয়াৰ ১৭ টা সৰ্গৰ সংস্কৰণহে পোৱা গৈছে। ইয়াৰ শেষৰ চাৰিটা সৰ্গ অমৃতানন্দই নৱম শতাব্দীত যোগ দিয়ে। বাকীবোৰ সৰ্গ (১১ টা) সংস্কৃতত সম্পূৰ্ণৰূপে পোৱা নাযায়। প্ৰথম পাঁচটা সৰ্গত (১ - ৫) বুদ্ধৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি অভিনিষ্ক্ৰমণ পৰ্যন্তলৈ কথাভাগৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ছয় আৰু সাত সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। অষ্টম সৰ্গত বুদ্ধৰ গৃহ ত্যাগত পত্নী যশোধৰাৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা আছে তথা নৱম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থক (অৰ্থাৎ বুদ্ধক) বিচৰাৰ যি প্ৰচেষ্টা চলে, তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম সৰ্গত বুদ্ধই বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ (অৰ্থাৎ জীৱনৰ প্ৰকৃত সত্য লাভ কৰি) মগধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াৰ পিচৰ তিনিটা সৰ্গত (১১ - ১৩) সাংসাৰিক মায়া - মোহৰ নিন্দা কৰা হৈছে। চতুৰ্দশ সৰ্গত (১৪ সৰ্গ) তেওঁৰ পূৰ্ণ বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্তিৰ বৰ্ণনা আছে। শেষৰ সৰ্গসমূহত বুদ্ধৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, বুদ্ধৰ শিক্ষা, উপদেশ আৰু সম্ৰাট অশোকৰ সময়লৈকে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

ধৰ্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধ ভিক্ষুই বুদ্ধচৰিতক ৪১৪-৪২১ খ্ৰীঃ ৰ ভিতৰত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত এই বুদ্ধচৰিত মহাকাব্যখন তিব্বতীভাষালৈও অনুদিত হয়।

৪.৩.২ সৌন্দৰানন্দ

বুদ্ধ চৰিতৰ পিছত আপুনি এতিয়া অশ্বঘোষ ৰচিত 'সৌন্দৰানন্দ'ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সৌন্দৰানন্দ মহাকাব্যখন অশ্বঘোষৰদ্বাৰা ৰচিত প্ৰথম মহাকাব্য বুলি কোৱা হয়। ইয়াত ১৮ টা সৰ্গ আছে। বুদ্ধদেৱৰ জীৱন কাহিনী আৰু তেওঁৰ বৈমাত্ৰেয় (মাহীমাকৰ পৰা জন্মা) ভাতৃ নন্দৰ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ তথা সুন্দৰী আৰু নন্দৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্ৰথম তিনিটা সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ (বুদ্ধৰ এটা নাম) জন্মৰপৰা বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈকে উভতি অহালৈকে সংঘটিত হোৱা ঘটনাসমূহৰ বৰ্ণনা আছে। চতুৰ্থ সৰ্গত বুদ্ধৰ ভাতৃ নন্দ আৰু সুন্দৰীৰ বিবাহোৎসৱৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে নৱ-বিবাহিত দম্পতিৰ পাৰস্পৰিক ভালপোৱা তথা ভিক্ষা কৰিবলৈ অহা বুদ্ধই নন্দৰ পদূলিমুখৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্তন কৰা ঘটনাৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰ পিচত পঞ্চম সৰ্গত নন্দই কৰা অনুশোচনা আৰু বুদ্ধৰ ওচৰলৈ যোৱা কথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। লগতে বুদ্ধদেৱে নন্দক বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষা দিয়াৰ কথাও উল্লেখ আছে। ষষ্ঠ সৰ্গত পতিৰ বিৰহত সুন্দৰীৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা, সপ্তম সৰ্গত পত্নী সুন্দৰীৰ প্ৰতি নন্দৰ মনত আসক্তি ওপজা তথা পত্নীৰ ওচৰলৈ নন্দৰ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা বৰ্ণিত হৈছে। পিচৰ দুটা সৰ্গত অৰ্থাৎ অষ্টম আৰু নৱম সৰ্গত সহযোগী এজনে নন্দক উপদেশ দিয়াৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম আৰু একাদশ সৰ্গত নন্দৰ মনৰপৰা পত্নীৰ প্ৰতি থকা আসক্তি দূৰ কৰিবলৈ বুদ্ধই যোগবিদ্যাৰদ্বাৰা আকাশমাৰ্গেৰে নন্দক লৈ গৈ অপ্সৰাসকলক দেখুৱায়। অপ্সৰাসকলক দেখি নন্দৰ পত্নীবিয়োগৰ দুখ নাইকীয়া হয় আৰু অপ্সৰাসকলক পাবৰ বাবে বুদ্ধই নন্দক তপস্যা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়াৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বাদশ সৰ্গত এজন ভিক্ষুৱে নন্দক জানিবলৈ দিয়ে যে তেওঁৰ তপস্যাৰ উদ্দেশ্যই তেওঁক আনৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ পিচত নন্দৰ মন বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্তিৰ বাবে ইচ্ছুক হৈ পৰে আৰু তেওঁ সকলো পৰিত্যাগ কৰি বুদ্ধত শৰণ লয়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গৰ পৰা বাকী চাৰিটা সৰ্গলৈ (১৩ - ১৬) বুদ্ধৰ নন্দৰ প্ৰতি থকা উপদেশ আৰু জীৱনৰ প্ৰকৃত সত্যসমূহৰ জ্ঞানৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ সৰ্গত (১৭ - ১৮ সৰ্গত) পৰমশান্তিৰ বাবে নন্দৰ তপস্যা আৰু তেওঁৰ সমাধিস্থ স্বৰূপৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

অশ্বঘোষে "সৌন্দৰানন্দ" নামৰ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যই হৈছে মনুষ্যক বৌদ্ধধৰ্মৰ পিনে আকৰ্ষিত কৰা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ পদ্যকাব্য কেইভাগত বিভক্ত ?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ অশ্বঘোষ ৰচিত মহাকাব্য দুখনৰ নাম কি ?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ অশ্বঘোষ কোন ঠাইৰ নিবাসী আছিল ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ 'বুদ্ধচৰিত' মহাকাব্যখন ..... সর্গত বিভক্ত ?
(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ৫ঃ 'সৌন্দৰানন্দ' মহাকাব্যখন কেইটা সর্গত বিভক্ত ?
(ক) ১৮ টা সর্গত (খ) ২২টা সর্গত (গ) ১৫ টা সর্গত
(শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

৪.৪ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি

আপুনি ইতিমধ্যে কবি অশ্বঘোষৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসক ভাৰতীয় পণ্ডিত সমাজে 'কবিকুলগুৰু' বুলি স্বীকৃতি দিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত উইলিয়াম্ জোন্সে কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্' নাটকৰ সৌন্দর্যত মুগ্ধ হৈ কবিজনক ভাৰতৰ "***শেক্সপীয়াৰ***" আখ্যা দিছে। এতিয়ালৈ কালিদাসৰ আৱির্ভাৰ কাল আৰু জীৱনী সম্বন্ধে কোনেও নিশ্চিন্ত সিদ্ধান্তত উপনীত হব পৰা নাই। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মভূমি কাশ্মীৰ, কিছুমানৰ মতে বিদিশা নগৰী আৰু কিছুমানৰ মতে উজ্জয়িনী। কিন্তু সকলোবোৰ মতৰ ভিতৰত সর্বাধিক গ্রাহ্য মতটো হৈছে যে কালিদাসৰ জন্ম স্থান উজ্জয়িনী। আকৌ কালিদাসৰ সর্বাধিক গ্রহণযোগ্য আৱির্ভাৰ কাল খ্রীঃ পূঃ প্রথম শতাব্দী বুলি ধৰা হয়। মহাকবি কালিদাস এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ বেদ-বেদান্ত-বেদাংগ, ধর্মশাস্ত্র, ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণ, নীতিশাস্ত্র, ব্যাকৰণ, আয়ুর্বেদ, জ্যোতিষ, দর্শনশাস্ত্র, চিত্রকলা, বাস্তুকলা আদি সকলো শাস্ত্রতে পার্গত আছিল।

মহাকবি কালিদাসৰ নামত অনেক গ্রন্থ প্রচলিত হৈ থাকিলেও সাতখন গ্রন্থহে তেওঁৰ প্রকৃত ৰচনা বুলি ধৰা হয়। সেইসমূহ হৈছে- ১। ঋতুসংহাৰম্ ২। মালৱিকাগ্নিমিত্রম্ ৩। কুমাৰসম্ভৱম্, ৪। বিক্রমোর্বশীয়ম্, ৫। মেঘদূতম্ ৬। অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ আৰু ৭। ৰঘুবংশম্। এই সমূহৰ ভিতৰত 'ঋতুসংহাৰ' আৰু 'মেঘদূত' হৈছে খণ্ডকাব্য, 'কুমাৰসম্ভৱ' আৰু 'ৰঘুবংশ' হৈছে মহাকাব্য। 'মালবিকাগ্নিমিত্র', 'বিক্রমোর্বশীয়' আৰু 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' এই তিনিখন হৈছে নাটক।

শেক্সপীয়াৰ ঃ শেক্সপীয়াৰ হৈছে এজন বিশ্ববিখ্যাত ইংৰাজ কবি আৰু নাট্যকাৰ। তেওঁৰ চাৰিখন বিখ্যাত নাটক হৈছে - অথেলো, মেক্‌বেথ, কিংলিয়াৰ, হেমলেট। তেওঁৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক সিদ্ধান্তত উপনীত হব পৰা নাযায়। তথাপি তেওঁৰ সময় ১৫৬৪ - ১৬১৬ শতিকা বুলি ধৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় ব্ৰাহ্মণকুলত জন্ম হৈও কালিদাসে গৰু চৰাই নিজৰ পেট প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। ঘটনা চক্ৰত পৰি তেওঁ এগৰাকী বিদুষী ৰাজকুঁৱৰীক বিবাহ কৰাইছিল। অজ্ঞানতাবশত তেওঁ নৱবিৱাহিতা পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ দেৱী কালিকাৰ উপাসনা কৰি দেৱীৰ আশীৰ্বাদত কাব্য প্ৰতিভাৰে প্ৰতিভাত হৈ নিজ গৃহলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। স্ব গৃহত পত্নীয়ে কালিদাসক দেখি হেনো প্ৰশ্ন কৰিছিল এনেদৰে - "অস্তি কশ্চিদ্ বাগ্‌বিশেষঃ"? তেতিয়া হেনো কালিদাসে পত্নীয়ে কৰা প্ৰশ্নটোৰ প্ৰতিটো শব্দকে প্ৰতীক হিচাপে লৈ একোখন মনোমোহা কাব্য ৰচনা কৰে। 'অস্তি' শব্দৰে (অস্ত্যুত্তৰস্যাং দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়ঃ) 'কুমাৰসম্ভৱ মহাকাব্য', 'কশ্চিৎ' শব্দেৰে (কশ্চিৎ কান্তাবিৰহগুৰুণা) 'মেঘদূত' নামৰ খণ্ডকাব্য, বাক্ শব্দেৰে (বাগার্থাবিৱ সম্পৃক্তৌ) 'ৰঘুবংশ' মহাকাব্য আৰু 'বিশেষ' শব্দেৰে (বিশেষঃ সূৰ্যঃ স্পৃহনীয়ঃ চন্দ্ৰমা) 'ঋতুসংহাৰ'নামৰ কাব্য ৰচনা কৰে।

কালিদাসৰ যুগৰ সমসাময়িক কবিসকলৰ ভিতৰত 'প্ৰৱৰসেন' অন্যতম। প্ৰবৰসেন হৈছে "সেতুবন্ধ" নামৰ মহাকাব্যখনৰ ৰচক। প্ৰবৰসেনৰ সময় ৪২০ - ৫০ খৃষ্টাব্দ। ভাৰতীয় ঐতিহাসিক পৰম্পৰাত বহুতো প্ৰবৰসেনৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে দুজন কাশ্মীৰৰ। কিন্তু তেওঁলোক 'সেতুবন্ধ' ৰ ৰচক নহয়।

কালিদাসৰ সমসাময়িক অন্য এজন প্ৰতিভাশালী কবি হৈছে কুমাৰদাস। কুমাৰ দাসৰ ব্যক্তিগত জীৱন আৰু আৱিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে সঠিকভাৰে একো গম পোৱা নাযায়। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যখনৰ নাম হ'ল 'জানকীহৰণম্'। এই কাব্যখনৰ অন্তিম শ্লোকৰ পৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে "কুমাৰদাস" ৰজা কুমাৰমানৰ পুত্ৰ আছিল। কোৱা হয় কুমাৰমান যুদ্ধক্ষেত্ৰত নিহত হোৱা দিনতেই কুমাৰদাসৰ জন্ম হৈছিল। সেয়েহে তেওঁ দুজন মোমায়েকৰ হাততেই ডাঙৰ-দীঘল হয়। আন এক প্ৰৱাদ অনুসৰি তেওঁ সিংহলৰ ৰজা আছিল আৰু মহাকবি কালিদাসৰ পৰমবন্ধু আছিল।

৪.৪.১ কুমাৰসম্ভৱম্

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত "কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসে দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হৈছে 'কুমাৰসম্ভৱম্' আৰু 'ৰঘুবংশম্'। ইয়াৰে ভিতৰত কুমাৰসম্ভৱকে কবিসমাজে ৰঘুবংশতকৈ আগৰ ৰচনা বুলি মন্তব্য কৰে। পৰম্পৰা অনুসৰি "কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যখনত বাইশটা (২২) সৰ্গ থকা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু বৰ্তমান কালত মহাকাব্যখনৰ পাণ্ডুলিপিৰ সপ্তদশ সৰ্গলৈহে পোৱা যায়। তাতকৈ বেছি সৰ্গৰ পাণ্ডুলিপি উপলব্ধ নহয়।

পণ্ডিতসমাজে মত পোষণ কৰে যে প্ৰথম আঠটা সৰ্গ নিশ্চিতভাৱে কালিদাসৰ নিজস্ব ৰচনা। নৱম আৰু দশম সৰ্গ দুটাও কবিজনাৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি ধাৰণা কৰা হয়। কিন্তু একাদশৰ পৰা বাকীসৰ্গসমূহ কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত হয় নে নহয় এই বিষয়ত সন্দেহ আছে।

"কুমাৰসম্ভৱম্" মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গটোত হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য আৰু পাৰ্বতীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় সৰ্গত পৰমপিতা ব্ৰহ্মাৰ বৰ্ণনা আৰু তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। তৃতীয় সৰ্গত বসন্তকালৰ বৰ্ণনা আৰু শিৱ-পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনাও উপলব্ধ হয়। চতুৰ্থ সৰ্গটিত কামদহনৰ পিচত (শিৱৰ দ্বাৰা ভষ্মীভূত হৈ) কামদেৱৰ পত্নী ৰতিৰ বিলাপৰ দুখজনক বৰ্ণনা পোৱা যায়। পঞ্চম সৰ্গটিত হিমালয় কন্যা পাৰ্বতীৰ মহাদেৱ শিৱক পতিৰূপে পাবলৈ কৰা তপস্যা তথা শিৱৰদ্বাৰা পাৰ্বতীৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা আৰু পিচত পাৰ্বতী বিজিত বুলি কৰা ঘোষণাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ষষ্ঠ সৰ্গত শিৱে পাৰ্বতীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি সপ্তৰ্ষিক পাৰ্বতীৰ পিতৃ হিমালয়ৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তম সৰ্গটিত শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টম সৰ্গত মুখ্যভাৱে শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ পিচত হোৱা সম্ভোগৰ বৰ্ণনাই স্থান পাইছে। ইয়াৰ পিচৰ নটা সৰ্গত উল্লেখ আছে যে বিয়াৰ পাছত শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে সম্ভোগ ক্ৰীড়াত মগ্ন হৈ শ শ ঋতু অতিবাহিত কৰাত দেৱতাসকল অধৈৰ্য্য হৈ পৰিল। তেতিয়া দেৱতাসকলে অগ্নিক কপৌ চৰাইৰ ৰূপত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ ঘটনাৰ বুজ লবলৈ পঠিয়ালে। অগ্নিৰ আগমনত শিৱ পোনতে ক্ৰোধান্বিত হ'ল। কিন্তু অগ্নিয়ে শিৱৰ আগত ব্যক্ত কৰিলে যে তেওঁ দেৱতাসকলৰ অনুৰোধ ক্ৰমেহে শিৱ-পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ আহিছে। সেই কথা শুনি শিৱ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু নিজৰ তেজোবিন্দু অগ্নিত নিক্ষেপ কৰিলে। অগ্নিয়ে সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইন্দ্ৰক জনোৱাত দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্ৰই আকাশী গংগাত সেই তেজ নিক্ষেপ কৰিবলৈ ক'লে। কিন্তু গংগাই সেই তেজ বহন কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ল। তেতিয়া তেওঁ গংগাস্নান কৰিবলৈ অহা ছজনী ***কৃত্তিকাৰ***শৰীৰত ন্যস্ত কৰিলে। ফলত কৃত্তিকাসকল গৰ্ভৱতী হ'ল। তেওঁলোকে সেই গুৰুভাৰ বহন কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ বেতসবন ত্যাগ কৰি গুচি গ'ল। সেই সময়তে শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে বিমানেৰে আকাশ ভ্ৰমণ কৰি থাকোতে শিশু এটিৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ দৃষ্টি পৰিল। শিৱে সেই শিশুটি নিজ তেজৰপৰা উৎপন্ন বুলি গম পাই শিশুটিক তাৰপৰা তুলি ল'লে। সেই দেৱ শিশুটো মাত্ৰ ছয়দিনতে পৈনত হ'ল আৰু সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ উঠিল। শিৱৰ নিজ দেহৰ বীৰ্য্যৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সেই শিশুটি কুমাৰ কাৰ্তিকেয় নামে জনাজাত হ'ল। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে শিৱই তেওঁক (কুমাৰক) দেৱসেনাপতি পাতিলে আৰু সেই কুমাৰে তাৰকাসুৰক যুদ্ধত বধ কৰি ইন্দ্ৰ আদি অন্য দেৱতা সকলক ৰক্ষা কৰিলে।

কৃত্তিকাঃ ছজনী অপ্সৰা। তেওঁলোকে কাৰ্ত্তিকেয়ক (শিৱপুত্ৰ) লালন-পালন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। 'কৃত্তিকা' বুলি নক্ষত্ৰপুঞ্জত ছয়টা তৰা আছে, সেই তৰাই ছয়টা অপ্সৰাৰ ৰূপ লৈছে বুলি শুনা যায়।

গতিকে আপুনি গম পালে যে কুমাৰ কার্তিকেয়ৰ জন্ম আৰু কার্তিকেয়ৰ হাতত তাৰকাসুৰৰ বধেই হৈছে এই কুমাৰসম্ভৱম্ মহাকাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু।

৪.৪.২ ৰঘুবংশম্

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যখনক কালিদাসৰ অন্তিম আৰু শ্রেষ্ঠ কাব্য বুলি গণ্য কৰা হয়। এই মহাকাব্যখন উনৈশটা সর্গত (১৯) বিভক্ত। সর্গসমূহত ৰঘু অর্থাৎ সূর্য্যবংশীয় ৰজাসকলৰ চৰিত্র বর্ণনা কৰা হৈছে। ৰঘুবংশত জন্মা ৰজা দিলীপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অগ্নিবর্ণলৈ সূর্য্যবংশীয় ঊনত্রিশজন ৰজাৰ বর্ণনা এই সর্গসমূহত পোৱা যায়।

প্রথম সর্গত মূলতঃ ৰজা দিলীপৰ চৰিত্রৰ বর্ণনা পোৱা যায়। ৰজা দিলীপৰ পত্নীৰ নাম আছিল সুদক্ষিণা। তেওঁলোকৰ কোনো সতি-সন্তান নথকাত এদিনাখন কুলগুৰু বশিষ্ঠৰ আশ্রমলৈ প্রস্থান কৰিলে। বশিষ্ঠই পুত্রপ্রাপ্তিৰ বাবে তেওঁলোকক তেওঁৰ আশ্রমত থকা কামধেনু নন্দিনীক সেৱা কৰিবলৈ নির্দেশ দিলে।

দ্বিতীয় সর্গত দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গো-সেৱা ব্রত কৰাৰ বর্ণনা আছে।

তৃতীয় সর্গত নন্দিনীৰ বৰত ৰজা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গর্ভত ৰঘুৰ জন্ম, সংস্কাৰ, শিক্ষাগ্রহণ, অভিষেক আৰু ৰজা দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বর্ণনা আছে।

চতুর্থ সর্গত যজ্ঞ সমাপ্তিৰ পিছত ৰঘুক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰি সুদক্ষিণাৰে সৈতে ৰজা দিলীপে তপোবনলৈ গমন কৰাৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

পঞ্চম সর্গত ৰঘুৰ দানশীলতাৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

ষষ্ঠ আৰু সপ্তম সর্গত ইন্দুমতীৰ সয়ম্বৰ আৰু ৰঘুপুত্র অজৰ সৈতে ইন্দুমতীৰ বিবাহৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

অষ্টম সর্গত ৰঘুৱে অজৰ হাতত ৰাজ্যশাসনৰ ভাৰ অপর্ণ কৰা, ইন্দুমতীৰ আকস্মিক মৃত্যুত অজৰ বিলাপ আৰু বশিষ্ঠমুনিৰ দ্বাৰা অজক সান্ত্বনা প্রদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

নৱম সর্গত দশৰথৰ ৰাজ্যশাসনৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দশৰথে মৃগয়া কৰিবলৈ যাওঁতে দৈৱবশতঃ শ্রৱণ কুমাৰক বধ কৰাৰ হৃদয় বিদাৰক বিৱৰণো এই সর্গত পোৱা যায়। নৱমৰ পৰা পঞ্চদশ (৯ - ১৫) সর্গলৈকে দশৰথ পুত্র ৰামৰ বর্ণনা পোৱা যায়। ষোড়শ সর্গত (১৬) ৰামৰ পুত্র কুশৰ ৰাজ্যশাসনৰ বর্ণনা বিশদভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে। সপ্তদশ সর্গত কুশৰ পুত্র অতিথিৰ চৰিত্র বর্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টাদশ সর্গত ৰজা সুদর্শনেৰে সৈতে একৈশজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। ঊনবিংশ সর্গত সুদর্শনপুত্র ৰজা অগ্নিবর্ণৰ বর্ণনা পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ শোকাবহ মৃত্যুতেই মহাকাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

৪.৪.৩ সেতুবন্ধ

এতিয়া আপুনি প্রবৰসেন ৰচিত সেতুবন্ধৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সেতুবন্ধ মহাকাব্যখন প্রবৰসেনৰদ্বাৰা ৰচিত বুলি আপুনি গম পাইছে। এই কাব্যখন পোন্ধৰটা সর্গত বিভক্ত। হনুমানে সাগৰ পাৰ হৈ লংকালৈ গৈ সীতাৰ বার্তা লৈ অহাৰেপৰা ৰাৱণবধলৈকে সকলোখিনি সেতুবন্ধ মহাকাব্যত বর্ণিত হৈছে। সেতুবন্ধন অর্থাৎ সেতুৰচনাই হৈছে এই কাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু। ইয়াৰে প্রথম সর্গত শৰৎ কালৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ৰামক আগত লৈ সুগ্রীৱে বানৰ সৈন্যসমূহৰে সৈতে সমুদ্রৰ তীৰলৈ যাত্রা কৰাৰ বর্ণনা এই সর্গত উল্লেখ আছে। দ্বিতীয় সর্গত সমুদ্রৰ ঢৌ দেখি বানৰ সৈন্য নিতাল মাৰে। তৃতীয় সর্গত সুগ্রীৱে অনুসৰণকাৰীসকলক লংকালৈ যাবলৈ প্রেৰণা দিবলৈ উদাত্ত ভাষণ প্রদান কৰে। চতুর্থ সর্গত বানৰসকল সুগ্রীবৰ কথাত সন্মত হৈ লংকালৈ যাবলৈ সাজু হয়। পঞ্চম সর্গত ৰামে সাগৰ পাৰ হোৱাত সহযোগ কৰিবলৈ সাগৰক অনুৰোধ জনাই উপবাস খাটে। প্রথমে সমুদ্রই ৰামক কোনো সহাৰি নজনায়। ষষ্ঠ সর্গত ৰামৰ বাণৰ প্রহাৰত আহত সমুদ্রই পত্নী গংগা সহ ৰামক সাক্ষাৎ কৰে। তেতিয়া সেতুবন্ধন কৰিবলৈ সমুদ্রই ৰামক পৰামর্শ দিয়ে। সপ্তম আৰু অষ্টম সর্গত সেতুবন্ধনৰ আৰু সেই সেতুৰে গৈ লংকাত উপস্থিত হোৱাৰ বর্ণনা আছে। নৱম সর্গত বানৰ সেনা সুবেল পর্বত পোৱা আৰু সেই পর্বতৰ প্রাকৃতিক শোভাৰ উল্লেখ আছে। দশম সর্গত লংকা নগৰীৰ সান্ধ্যকালৰ জীৱনৰ চিত্র অংকিত হৈছে। একাদশ সর্গত লংকাধিপতি ৰাৱনে সীতাৰ মন জয় কৰিবলৈ প্রচেষ্ঠা চলায়। দ্বাদশ, ত্রয়োদশ আৰু চতুর্দশ সর্গত লংকা যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। পঞ্চদশ সর্গত ৰাৱণ ভাতৃ কুম্ভকর্ণ আৰু মেঘনাদৰ যুদ্ধত মৃত্যুবৰণ কৰাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। যুদ্ধত ৰামৰ হাতত ৰাৱণ নিহত হয় আৰু সীতাক লৈ ৰামচন্দ্রই অযোধ্যানগৰীলৈ প্রত্যাগমন কৰে। এয়াই হৈছে সেতুবন্ধ মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু।

৪.৪.৪ জানকীহৰণ

এতিয়া আপুনি কুমাৰদাস ৰচিত জানকীহৰণ মহাকাব্যখনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। জানকীহৰণ মহাকাব্যখন কুমাৰদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই কাব্যখনত পচিশটা (২৫) সর্গ আছে আৰু ইয়াৰ কাহিনীভাগ ৰামায়ণৰ পৰা লোৱা হৈছে। কাব্যখনৰ প্রথমসর্গত অযোধ্যানগৰী, ৰজা দশৰথ আৰু তেওঁৰ ৰাণীসকলৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয়সর্গত ৰাৱণৰ চৰিত্রৰ বর্ণনা আছে। তৃতীয়সর্গত ৰজা দশৰথৰ জলক্রীড়া আৰু সান্ধ্যবর্ণনা, চতুর্থ আৰু পঞ্চমসর্গত দশৰথৰ চাৰিপুত্রৰ জন্মবৃত্তান্ত আৰু সেই পুত্রসকলৰ দ্বাৰা তাৰকা আদি বধৰ বাল্যলীলাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সপ্তম সর্গত ৰাম-সীতাৰ বিবাহৰ বর্ণনা

আছে। অষ্টমসর্গত বিবাহৰ পিচত অনুষ্ঠিত হোৱা উৎসৱ-পার্বণৰ উল্লেখ আছে। নৱম সর্গত ৰামৰ অযোধ্যা প্রত্যাবর্তনৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দশম সর্গত ৰামৰ অভিষেকৰ পৰা জানকী (সীতা) হৰণ হোৱালৈকে বহুতো ঘটনাৰ বর্ণনা আছে। একাদশ সর্গত ৰাম আৰু হনুমানৰ মিত্রতা আৰু বালিবধ, দ্বাদশ সর্গত সীতা অন্বেষণ, ত্রয়োদশ সর্গত বানৰসেনা একত্রিত হোৱা, চতুর্দশ সর্গত সমুদ্রৰ ওপৰেৰে লংকালৈ ৰামৰ সৈন্যই সেতুৰচনা কৰা আৰু শেষত সমুদ্র পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণিত হৈছে। পঞ্চদশ সর্গ আৰু ষোড়শ সর্গত ৰামৰ দূতৰূপে অংগদৰ ৰাৱণৰ সভাত উপস্থিত হোৱাৰ বার্তা তথা ৰাক্ষস সকলৰ বিভিন্ন লীলাৰ বর্ণনা আছে। সপ্তদশৰপৰা বিংশতি সর্গলৈ (১৭ - ২০) বানৰ আৰু ৰাক্ষসসৈন্যৰ যুদ্ধৰ উল্লেখ আছে। যুদ্ধৰ শেষত ৰামৰ হাতত ৰাৱণৰ বধ আৰু ৰামৰ বিজয় প্রাপ্তিতেই কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ঃ "কুমাৰসম্ভৱম্'ৰ ৰচক কোন আৰু ই কেইটা সর্গত বিভক্ত?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ ৰঘুবংশম্ মহাকাব্যত কেইটা সর্গ আছে আৰু ইয়াত কেইজন ৰজাৰ বর্ণনা আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ সেতুবন্ধ কোনে ৰচনা কৰিছিল আৰু মহাকাব্যখন কেইটা সর্গত বিভক্ত?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ কুমাৰদাসে লিখা কাব্যখনৰ নাম কি আৰু এইখন কেইটা সর্গত বিভক্ত?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ জানকীহৰণৰ কাহিনীভাগ ক'ৰ পৰা লোৱা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ ৰজা দিলীপৰ পুত্রজনৰ নাম ..... আছিল।
(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

৪.৫ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবি বুলিলে 'ভাৰবিৰ' নামেই প্রথমে আহে। কোৱা হয় তেওঁ ৰজা ভোজৰ সমকালীন আছিল। ভাৰবিৰ পিতৃৰ নাম

শ্রীধৰ আৰু মাতৃৰ নাম সুশীলা। ভাৰবিৰ প্ৰকৃত নাম আছিল দামোদৰ। ভাৰবিৰ কাল ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি ধৰা হয়। সৰহভাগ পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মস্থান দক্ষিণ ভাৰত। ভাৰৱি এজন সুনিপুণ বৈয়াকৰণবিদ্ আছিল।

সংস্কৃত সাহিত্যত উল্লেখ থকা পঞ্চ মহাকাব্যৰ ভিতৰত ভাৰৱি বিৰচিত "কিৰাতার্জুনীয়ম্" মহাকাব্যখন অন্যতম বুলি আপুনি ইতিমধ্যে গম পাইছে।

কালিদাসৰ পৰবৰ্তী কবিসমূহৰ ভিতৰত "ভট্টি"ৰ নাম অন্যতম। তেওঁ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰোপদেশী কবি আছিল। ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিবলৈ ভট্টিয়ে "ৰাবণ বধ বা ভট্টিকাব্য ৰচনা কৰিছিল। ভট্টিৰ আবিৰ্ভাৱ কাল খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথম ভাগ বুলি ধৰা হয়।

মহাকবি 'মাঘ' হৈছে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ অন্য এজন উল্লেখযোগ্য কবি। মাঘৰ আৱিৰ্ভাৱকাল সপ্তম শতাব্দী। কোৱা হয় মাঘ আছিল ভোজ ৰজাৰ পৰমবন্ধু। 'মাঘ' ৰাজনীতি, দৰ্শন, ব্যাকৰণ আদি বিভিন্ন বিষয়তে পাৰ্গত আছিল।

মাঘৰ সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যত অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। মাঘ ৰচিত "শিশুপালবধম্" মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্য এক সম্পদ।

কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত "শ্ৰীহৰ্ষ" হৈছে অন্যতম কবি। শ্ৰীহৰ্ষ ৰচিত "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুবৃহৎ মহাকাব্য। শ্ৰীহৰ্ষৰ পিতৃৰ নাম "শ্ৰীহীৰ' আৰু মাতৃৰ নাম মামল্লদেৱী। শ্ৰীহৰ্ষ কানাকুব্জৰ ৰজা জয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ ৰাজকবি আছিল। ৰজাৰ প্ৰেৰণাতেই তেওঁ 'নৈষধচৰিতম্' মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। 'নৈষধচৰিতম্'ৰ উপৰিও শ্ৰীহৰ্ষই কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। কবিজনাৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল দ্বাদশ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্ধ বুলি অনুমান কৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

শ্ৰীহৰ্ষই "নৈষধচৰিতম্" ৰ উপৰিও যিবোৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, সেইবোৰ হৈছে - ১। স্থৈর্য্য বিচাৰণ প্ৰকৰণ ২। বিজয়-প্ৰশস্তি ৩। অৰ্ণৱবৰ্ণন ৪। শিৱশক্তি সিদ্ধি ৫। খণ্ডন খণ্ড-খাদ্য, ৬। গৌড়োৱীংশকুল প্ৰশস্তি ৭। চিন্দ প্ৰশস্তি ৮। নৱসাহসাংক-চৰিতচম্পূ ৯। ঈশ্বৰাভিসন্ধি।

শ্ৰীহৰ্ষ ৰচিত দহখন গ্ৰন্থৰ ভিতৰত এতিয়া মাত্ৰ 'নৈষধ চৰিত' আৰু "খণ্ডন খণ্ড খাদ্য" এই দুখনহে পোৱা গৈছে। সকলোবোৰ গ্ৰন্থৰ সূচনা নৈষধ চৰিতৰ পাততে পোৱা যায়।

৪.৫.১ কিৰাতার্জুনীয়ম্

এতিয়া আপুনি ভাৰবি ৰচিত কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভাৰবি বিৰচিত 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যখন ১৮ টা সৰ্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্ৰ আৰু শিৱক সন্তুষ্ট কৰি পাণ্ডৱ অৰ্জুনে কেনেদৰে পাশুপাত অস্ত্ৰ লাভ কৰিছিল সেই কাহিনীকে আলম কৰি

কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্য ৰচিত হৈছে। পাশাখেলত কৌৰৱৰ হাতত পৰাজিত হৈ পাণ্ডৱসকলে দ্বৈতবনত বাস কৰাৰ পৰা মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ আৰম্ভ হৈছে। প্রথম আৰু দ্বিতীয় সর্গত পাশাখেলত পৰাজিত হোৱা পাণ্ডৱসকলক দ্বৈতবনত কবিয়ে উপস্থাপন কৰি দেখুৱাইছে। তৃতীয় সর্গত মহর্ষি ব্যাসৰ পৰামর্শ মতে মধ্যম পাণ্ডৱ অর্জুনে পাশুপাত অস্ত্র লাভৰ বাবে ইন্দ্রকীল পর্বতলৈ যোৱাৰ কথা বর্ণনা আছে। চতুর্থৰপৰা দ্বাদশ সর্গলৈ (৪ - ১২) অর্জুনৰ ঘোৰ তপস্যা, শিৱৰ কিৰাত ৰূপ ধাৰণৰ বর্ণনা আছে। ত্রয়োদশৰ পৰা পঞ্চদশ সর্গত (১৩ - ১৫) কিৰাত আৰু অর্জুনৰ যুদ্ধৰ বর্ণনা আছে। শেষৰ তিনিটা সর্গত অর্জুনৰ বীৰত্ব আৰু কঠিন তপস্যাত প্রসন্ন হৈ ভগৱান শংকৰে অর্জুনক পাশুপাত অস্ত্র প্রদান কৰে। অর্জুনে পাশুপাত অস্ত্র লৈ যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ প্রত্যাগমন কৰাৰ লগে লগে মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে।

৪.৫.২ ৰাৱণবধম্

এতিয়া কিৰাতার্জুনীয়ম্ মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি ভট্টি ৰচিত "ৰাৱণবধ" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভট্টি ৰচিত "ৰাৱণবধ" মহাকাব্যখন ভট্টিকাব্য নামেৰে জনাজাত। ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত এই কাব্যখন ২২ টা সর্গত বিভক্ত। কাব্যখনত ৰামচন্দ্রৰ জন্মৰে পৰা ৰাৱণবধৰ পিচত অযোধ্যাৰ ৰজা হিচাপে ৰামচন্দ্র অভিষিক্ত হোৱালৈ সকলোখিনি বর্ণিত হৈছে। ছাত্রক ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ জ্ঞান দিবলৈ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছিল। কাব্যখন চাৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত -

১) প্রকীর্ণ কাণ্ড (১ - ৫ সর্গলৈ)
২) অধিকাৰ কাণ্ড (৬ - ৯ ,,)
৩) প্রসন্ন কাণ্ড (১০ - ১৩ ,,)
৪) তিঙন্ত কাণ্ড (১৪ - ২২ ,,)

প্রকীর্ণ কাণ্ডত ৰামৰ জন্মৰপৰা বনবাসৰ কালত সীতা হৰণ হোৱালৈ কাহিনীভাগ বর্ণিত হৈছে। এই কাণ্ডত 'প্রত্যয়'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধিকাৰ কাণ্ডত ব্যাকৰণৰ নিয়মসমূহ অতি সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰা হৈছে। প্রসন্ন কাণ্ডত 'অলংকাৰ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। তিঙন্ত কাণ্ডত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ 'নবিধ লকাৰ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। এনেদৰে মহাকবি ভট্টিয়ে কাব্যৰ মাজেৰে ব্যাকৰণৰ বিবিধ প্রয়োগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

৪.৫.৩ শিশুপালবধম্

এতিয়া আপুনি মাঘ ৰচিত 'শিশুপালবধ' মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মাঘ ৰচিত 'শিশুপালবধ' মহাকাব্যখন বিশটা (২০) সর্গত বিভক্ত। মহাকাব্যখনৰ

কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ সভাপর্ব আৰু শ্রীমদ্‌ভাগৱৎপু�ৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে।

প্রথম সর্গত দেৱর্ষি নাৰদ আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ মাজত শিশুপালক বধ কৰা বিষয় লৈ আলোচনা হয়।

দ্বিতীয় সর্গত বলৰাম, শ্রীকৃষ্ণ আৰু উদ্ধৱৰ মাজত ৰাজনীতি বিষয়ক কথাৰ আলোচনা হয়।

তৃতীয় সর্গৰ পৰা অষ্টম সর্গলৈ মুঠ ছটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সসৈন্যে ইন্দ্রপ্রস্থলৈ যোৱাৰ বর্ণনা আছে। মাজৰ ষষ্ঠ সর্গত ঋতু বর্ণনা, সপ্তম সর্গত বনবিহাৰ বর্ণনা আৰু অষ্টম সর্গত জলক্রীড়াৰ বর্ণনা পোৱা যায়। নৱম আৰু দশম সর্গ দুটাত যদুকুলৰ দম্পতীসকলৰ মাজত হোৱা কাম-ক্রীড়া আৰু সৌন্দর্য্য প্রসাধনাদিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। একাদশ সর্গত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক নিদ্রাৰ পৰা জগাবলৈ ***বৈতালিক*** সকলে প্রভাত বর্ণনাৰ গীত গায়। দ্বাদশ সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সৈন্য-সামন্ত আৰু সপৰিবাৰে যমুনা নদী পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণনা কৰা হৈছে। ত্রয়োদশ সর্গত পাণ্ডৱসকলে যমুনানদীৰ পাৰৰ পৰা শ্রীকৃষ্ণক আদৰি নিয়াৰ উল্লেখ আছে। চতুর্দশ সর্গত পিতামহ ভীষ্মৰ আজ্ঞামতে যুধিষ্ঠিৰে শ্রীকৃষ্ণলৈ যজ্ঞৰ আদ্যপূজা আগবঢ়ায় আৰু তেওঁলৈ প্রথম অর্ঘ্য প্রদান কৰে। পঞ্চদশ সর্গত শিশুপালৰ অত্যাচাৰিতা বর্ণিত হৈছে। ষোড়শ সর্গত দূতৰ মাধ্যমেৰে শিশুপালে ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক তিৰস্কাৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। সপ্তদশ সর্গত শিশুপালৰ বিপক্ষে কৃষ্ণৰ যুদ্ধযাত্রা আৰম্ভ হয়। শেষৰ তিনিটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণ আৰু শিশু পালৰ সৈন্যৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ বর্ণনা তথা শ্রীকৃষ্ণৰ সুদর্শন চক্রৰদ্বাৰা শিশুপালৰ মস্তক হৰণ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণিত হৈছে। এনেদৰে মাঘ ৰচিত "শিশুপালবধম্" মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

বৈতালিক ঃ স্তুতি গায়ক।

৪.৫.৪ নৈষধচৰিতম্

"শিশুপাল বধ" মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি এতিয়া "নৈষধচৰিতম্" মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব। মহাকবি শ্রীহর্ষ ৰচিত "নৈষধ চৰিতম্" মহাকাব্যখন মহাভাৰতৰ বনপর্বৰ নল-দময়ন্তী আখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। মহাকাব্যখন বাইশটা সর্গত (২২) বিভক্ত। নিষাদ দেশৰ ৰজা নল আৰু বিদর্ভৰ ৰজা ভীমৰ জীয়ৰী দময়ন্তীৰ প্রেম-কাহিনীয়েই কাব্যৰ প্রধান বিষয়-বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্রথম সর্গত ৰজা নলৰ মৃগয়া বর্ণন, দ্বিতীয় সর্গত হংসৰদ্বাৰা দময়ন্তীৰ সৌন্দর্য্য বর্ণন তথা নলৰদ্বাৰা হংসক কুণ্ডিনপুৰীলৈ প্রেৰণ কৰাৰ বর্ণনা, তৃতীয় সর্গত দময়ন্তীৰ আগত হংসৰদ্বাৰা নলৰ পুৰুষত্ব আৰু সৌন্দর্য্যৰ বর্ণনা, চতুর্থ সর্গত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ প্রতি থকা অনুৰাগৰ বর্ণনা, পঞ্চম সর্গত দময়ন্তীৰ সয়ম্বৰৰ আয়োজন আৰু ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি তথা যমৰ দ্বাৰা ৰজা নলক অদৃশ্য ভাৱে দূত হিচাপে দময়ন্তীৰ অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বর্ণনা, ষষ্ঠ সর্গৰ পৰা নৱম সর্গলৈ নলৰদ্বাৰা দময়ন্তীৰ সন্মুখত চাৰিদেৱতাৰ (ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি, যম) বাণী নিবেদন, দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি সদ্‌ভাৱ প্রদর্শন, দময়ন্তীৰ কান্দোন আৰু শেষত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ আগত আত্ম

প্রকাশ, দশম সর্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰৰ বর্ণনা, দময়ন্তীৰ প্রসাধন আৰু সৌন্দর্য্যৰ সুন্দৰ বর্ণনা, একাদশ তথা দ্বাদশ সর্গত দময়ন্তীৰ সয়ম্বৰলৈ অহা ৰজাসকলৰ সুন্দৰ বর্ণনা, ত্রয়োদশ সর্গত স্বয়ম্বৰলৈ নলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি অহা চাৰিওদেৱতা আৰু নলৰ (সৰস্বতীৰ দ্বাৰা) বর্ণনা, চতুর্দশ সর্গত দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি থকা প্রেম দেখি চাৰি দেৱতাৰ প্রকৃত স্বৰূপ ধাৰণ আৰু প্রকৃত নলক দময়ন্তীৰ পতিৰূপে বৰণ, পঞ্চদশ সর্গত দৰা-কইনাৰ (নল-দময়ন্তীৰ) প্রসাধনৰ বর্ণনা, ষষ্ঠদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ বিবাহ আৰু বিবাহকালীন ভোজৰ বর্ণনা।

সপ্তদশ সর্গত স্বর্গৰপৰা ঘূৰি অহা দেৱতাসকলৰ লগত কলিৰ কথোপকথন, অষ্টাদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ প্রথম মিলনৰ সুন্দৰ বর্ণনা, তথা শেষৰ চাৰিটা সর্গত নল-দময়ন্তীৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্রেম আদিৰ সুন্দৰ বর্ণনাৰে কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১২ঃ ভট্টিকাব্যৰ অন্য এটা নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ শিশুপালবধ মহাকাব্যত কেইটা সর্গ আছে।

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যখন ..... সর্গত বিভক্ত।
(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ১৫ঃ 'নৈষধচৰিতম্' মহাকাব্যৰ কাহিনীভাগ কৰ পৰা লোৱা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ঃ শিশুপালক কোনে বধ কৰিছিল?

.....

৪.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবি অশ্বঘোষে বুদ্ধ চৰিত তথা সৌন্দৰানন্দ কাব্যৰ ৰচনা কৰিছিল।
- অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসে কুমাৰ সম্ভৱম্ আৰু ৰঘুবংশম্ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি, যেনে - প্রবৰসেনে সেতুবন্ধ আৰু কুমাৰ দাসে জানকী হৰণ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।

- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত চাৰিখন মহাকাব্যৰ ৰচনা হৈছিল। যেনে- ভাৰবিৰ "কিৰাতার্জুনীয়ম্, ভট্টিৰ "ৰাৱণবধ", মাঘৰ "শিশুপালবধ" আৰু শ্ৰীহৰ্ষৰ "নৈষধ চৰিত" মহাকাব্য।

৪.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শৰ্মা, ড° থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।
২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৪.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পদ্য কাব্য তিনিভাগত বিভক্ত।
২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১। বুদ্ধচৰিত আৰু ২। সৌন্দৰানন্দ।
৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অযোধ্যা নিবাসী আছিল।
৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ২৮ টা সৰ্গত বিভক্ত।
৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮ টা সৰ্গত বিভক্ত।
৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কালিদাস আৰু ২২ টা সৰ্গত বিভক্ত।
৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঊনৈশটা (১৯) সৰ্গ আছে আৰু ঊনত্ৰিশজন (২৯) ৰজাৰ বৰ্ণনা আছে।
৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ প্ৰৱৰসেনে ৰচনা কৰিছিল আৰু ১৫ টা সৰ্গত বিভক্ত।
৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ জানকীহৰণ আৰু ২৫ টা সৰ্গত বিভক্ত।
১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামায়ণৰ পৰা।
১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰঘু।
১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাৱণবধ।
১৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ২০ টা সৰ্গত।
১৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮ টা সৰ্গত।
১৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মহাভাৰতৰ বন পৰ্বৰ পৰা।
১৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই।

৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ অশ্বঘোষ ৰচিত কাব্য দুখনৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।

(খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ কালিদাস ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবিসমূহৰ নাম লিখক আৰু তাৰে ভিতৰত অন্তত দুজন মহাকবিৰ মহাকাব্যৰ বিষয়ে লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি দুজনৰ নাম লিখক আৰু তেওঁলোকৰ ৰচনাসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ ঃ নাটক

অধ্যায় গাথঁনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ নাটকৰ উৎপত্তি

৫.৪ নাটকৰ বিকাশ

- ৫.৪.১ কালিদাসৰ পূৰ্বৰ যুগৰ নাটক
- ৫.৪.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক
- ৫.৪.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক

৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ সৈতে অৱগত হব পাৰিব
- কালিদাসৰ পূর্ব যুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ লগতো অৱগত হব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে গম পালে। আগৰ অধ্যায়টিত কাব্য-সাহিত্যৰ এটি উল্লেখযোগ্য ভাগ, মহাকাব্যৰ বিষয়েও সবিশেষ অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া, এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপুনি সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যৰ লগত পৰিচিত হব পাৰিব। প্রথমেই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। তাৰ পিচত সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাৰ লগত অৱগত হ'ব। নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰা বুলিলে কালিদাসৰ পূর্বযুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ লগত পৰিচিত হব পাৰিব। ইয়াৰ পিচত কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু সর্বশেষত কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ নাট্যকাৰসকলৰ নাট্যকৃতিৰ সৈতেও পৰিচিত হব পাৰিব।

৫.৩ নাটকৰ উৎপত্তি

এতিয়া প্ৰথমেই আপুনি নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব । সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত পোষণ কৰিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগ বুলি মন্তব্য কৰে। ভাৰতীয় পৰম্পৰা মতে এসময়ত দেৱগণৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে ব্ৰহ্মাই এক অভিনৱ নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰে। ব্ৰহ্মাই নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰাৰ সময়ত তেওঁক বিভিন্নজন দেৱতাই বিভিন্ন ধৰণেৰে সহায় কৰে আৰু স্বয়ং ব্ৰহ্মাইও চাৰিও বেদৰ পৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰি "পঞ্চম" বেদ নাট্যৰ সৃষ্টি কৰিলে।

আন এজন পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ মতে মৃত বীৰসকললৈ শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰাৰ উদ্দেশ্যৰে পতা অনুষ্ঠানত অভিনয় কৰা হৈছিল আৰু তাৰ মাধ্যমেৰে নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

আকৌ, আন এজন পণ্ডিতৰ মতে প্ৰাকৃতিক পৰিৱৰ্তন মানুহৰ সন্মুখত সজীৱৰূপে দেখুওৱাৰ অভিলাষেৰে নাটকৰ সৃষ্টি হৈছিল। আনহাতে, এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে পুতলা নাচৰপৰাই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে নাটকৰ উৎপত্তি স্থল হৈছে ছায়া নাটক। কিন্তু এই মত সমীচীন নহয়। কাৰণ ছায়া নাটক, পুতলা নাচ আদি প্ৰকৃত নাটক, অভিনয়ৰ পূৰ্বে উৎপত্তি হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। অৰ্থাৎ নাটক অবিহনে ছায়া নাটকৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰি।

পশ্চিমীয়া দেশবোৰত মে' মাহত বৰ ধুমধামেৰে নৃত্য গীতৰ মাধ্যমেৰে মে'পোল উৎসৱ পালন কৰে। সেয়েহে কিছুমান পাশ্চাত্য পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে 'মে'পোল' নামৰ লোকনৃত্যৰ পৰাই নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে। এটি আখ্যান মতে ভাৰতৰ ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱৰ সৈতে মে'পোল (Maypole) উৎসৱৰ মিল আছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু প্ৰকৃততে এনে ধৰণৰ ভুল সাদৃশ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি কব নোৱাৰি।

আন এটা মতবাদ মতে কৃষ্ণলীলাক কেন্দ্ৰ কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে সংস্কৃত নাটকত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ আছে। সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহাৰ হোৱা "যৱনী" আৰু "যৱনিকা" শব্দ দুটাৰপৰা ভাৰতীয় সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ধাৰণা কৰা হয়। ৰংগমঞ্চ আৰু প্ৰসাধন কক্ষৰ মাজত আঁৰা কাপোৰখনৰ নামেই হৈছে "যৱনিকা"। গ্ৰীক নাটকৰ অভিনয়ৰ সময়ত মঞ্চৰ পিছৰ পিনে কোনো আঁৰ-কাপোৰ ব্যৱহাৰ নহয়। ইয়াৰ পৰাই প্ৰমাণিত হয় যে গ্ৰীক নাটকৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় নাটকত দেখা নাযায়।

আচলতে দেখা যায় যে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতেই সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল। বৈদিক সাহিত্য আৰু ক্ৰিয়াকাণ্ডত নাটকৰ বীজ নিহিত হৈ আছিল আৰু পিচৰ কালত প্ৰতিভাসম্পন্ন নাট্যকাৰৰ প্ৰভাৱত ভাৰতীয় নাটক সমৃদ্ধ হৈছিল।

৫.৪ নাটকৰ বিকাশ

সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি । কালিদাসৰ পূৰ্বযুগ ।

কালিদাসৰ যুগ আৰু কালিদাসোত্তৰ যুগ। এতিয়া প্ৰথমেই আপুনি কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৫.৪.১ কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটক

কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটক বুলিলে ভাস ৰচিত নাটকসমুহকে বুজা যায়। ভাসে সৰ্বমুঠ তেৰখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেই সমূহৰ নাম হ'ল ১) মধ্যমব্যায়োগ ২) পঞ্চৰাত্ৰ ৩) দূতবাক্য ৪) দূতঘটোৎকচ ৫) কৰ্ণভাৰ ৬) উৰুভংগ ৭) প্ৰতিমা ৮) অভিষেক ৯) বালচৰিত ১০) প্ৰতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ১১) স্বপ্নবাসবদত্তা ১২) অবিমাৰক আৰু ১৩) চাৰুদত্ত।

এই নাটকসমূহৰ প্ৰথম ছয়খন মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত। 'প্ৰতিমা' আৰু 'অভিষেক' ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত। বালচৰিতৰ মূল আধাৰ 'হৰিবংশ'। 'প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ' আৰু 'স্বপ্নবাসবদত্তা' বৃহৎ কথাৰ আধাৰত ৰচিত। 'অবিমাৰক' আৰু 'চাৰুদত্ত'ৰ বিষয়বস্তুৰ আধাৰ গ্ৰন্থ এতিয়ালৈ গম পোৱা নাযায়। ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত উক্ত নাটকসমূহৰ বিষয়ে জনসমাজ বহুদিনলৈ জ্ঞাত নাছিল। কিন্তু ১৯০৯ চনত মহামহোপাধ্যায় গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে বৰ্ত্তমানৰ কেৰালা ৰাজ্যৰ ত্ৰিবান্দ্ৰম নামৰ ঠাইত এই নাটকসমূহৰ ৩০০ বছৰ পুৰণি পাণ্ডুলিপি উদ্ধাৰ কৰে। গ্ৰন্থসমূহৰ সমালোচনাত্মক পৰীক্ষা কৰি তথা নাটক কেইখনৰ বহুতো সাদৃশ্য দেখি শাস্ত্ৰী মহোদয়ে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে এই তেৰখন গ্ৰন্থৰ ৰচক একেজনেই আৰু ৰচকজন হৈছে মহাকবি ভাস। পণ্ডিতসমাজে বিভিন্ন যুক্তিৰ আধাৰত ভাসৰ সময়ৰ উচ্চতম সীমা খৃঃ পূঃ ৪৫০ আৰু নূন্যতম সীমা খৃঃ পূঃ ৩৭০ চন বুলি ধাৰণা কৰে।

১) **মধ্যমব্যায়োগ ঃ** এতিয়া আপোনাক ভাস ৰচিত নাটকসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ লগত অৱগত কৰাব বিচাৰিছো। প্ৰথমেই মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত এক অংকৰ "মধ্যমব্যায়োগ" নামৰ নাটকৰ বিষয়বস্তুলৈ আহিছো। নাটকত হিড়িম্বা পুত্ৰ ঘটোৎকচে মাকৰ আদেশ মতে ভোজনৰ বাবে এজন ব্ৰাহ্মণ সন্তানক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা সময়তে দৈৱক্ৰমে মধ্যম পাণ্ডৱ ভীমৰে সৈতে ভেটা-ভেটি হয়। দুয়োৰে মাজত (ভীম আৰু ঘটোৎকচ) তুমুল যুদ্ধ হয় আৰু শেষত দুয়ো হিড়িম্বাৰ ওচৰ পায়। মাকে (হিড়িম্বাই) পিতা-পুত্ৰক (ভীম আৰু ঘটোৎকচক) পৰিচয় কৰি দিয়ে আৰু ফলত ব্ৰাহ্মণ সন্তানজন আসন্ন মৃত্যুৰ মুখৰপৰা ৰক্ষা পৰে। আচলতে ব্ৰাহ্মণ সন্তান হৰণৰ মাধ্যমেৰে হিড়িম্বা আৰু ভীমৰ মিলনেই হৈছে এই নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

২) **পঞ্চৰাত্ৰ ঃ** মহাভাৰতৰ বিৰাটপৰ্বৰ ঘটনাক আশ্ৰয় কৰি "পঞ্চৰাত্ৰ" নামৰ নাটকখন ৰচিত হৈছে। ঘটনা অনুসৰি দুৰ্যোধনে যজ্ঞ এটি সমাপন কৰি দ্ৰোণাচাৰ্য্যক দক্ষিণা দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। দ্ৰোণে এই সুযোগতে দক্ষিণা

স্বৰূপে পাণ্ডৱসকলক আধা ৰাজ্য ঘুৰাই দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰে। পাঁচ ৰাতিৰ ভিতৰতে পাণ্ডৱসকলক বিচাৰি দিব পাৰিলে দুৰ্যোধনে দ্ৰোণৰ প্ৰস্তাৱ কাৰ্য্যত ৰূপায়িত কৰিব বুলি মান্তি হয়। দ্ৰোণই বহু যত্ন কৰি বিৰাট নগৰত পাণ্ডৱসকলৰ অনুসন্ধান পালে আৰু চৰ্ত অনুসৰি ৰাজ্যৰ আধা অংশ দান কৰে। এনেদৰে তিনিটা অংকত বিভক্ত "পঞ্চৰাত্ৰ" নাটকৰ অন্ত পৰে।

৩) **দূতবাক্য ঃ** মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত "দূতবাক্য" নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এই খনক ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত প্ৰথম নাটক বুলি কোৱা হয়। ঘটনাৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি পঞ্চপাণ্ডৱে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াই শ্ৰীকৃষ্ণক দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ওচৰলৈ পঠায়। কৌৰৱৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত তৰ্ক-বিতৰ্ক হয় আৰু দুৰ্যোধনে শ্ৰীকৃষ্ণক বন্দী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাত তেওঁ বিশ্বৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া ধৃতৰাষ্ট্ৰই শ্ৰীকৃষ্ণক স্তুতি কৰি শান্ত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এনেদৰে শান্তিৰ প্ৰস্তাৱ সফল নোহোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিৰিৰকৈ উভতি যায়।

৪) **দূতঘটোৎকচ ঃ** মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত আন এখন নাটক হৈছে "দূতঘটোৎকচ"। নাটকখনৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি জয়দ্ৰথকে আদি কৰি সাতগৰাকী বীৰে অৰ্জুন পুত্ৰ অভিমন্যুক অন্যায়ভাৱে বধ কৰাত তাৰ প্ৰতিশোধৰূপে অৰ্জুনে জয়দ্ৰথক বধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই হিড়িম্বাৰ পুত্ৰ ঘটোৎকচক কৌৰৱসকলৰ অগন্তুক বিপদৰ কথা জনাবলৈ দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ৰাজসভালৈ পঠায়। দুতেৰে সৈতে কৌৰৱসকলৰ বাদানুবাদ হয় আৰু ঘটোৎকচে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী সকলোকে শুনাই প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে।

৫) **কৰ্ণভাৰ ঃ** মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত 'কৰ্ণভাৰম্' নামৰ নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এবাৰ কৰ্ণই পৰশুৰামৰ পৰা দিব্য কবচ কুণ্ডল লাভ কৰে। কিন্তু পৰশুৰামে কৰ্ণক সকীয়াই থলে যে যথাসময়ত এই কবচ-কুণ্ডলে কাম নিদিব। অৰ্জুনে যি সময়ত যুদ্ধ কৰিবলৈ কৰ্ণৰ ওচৰ পায়, সেই সময়ত ইন্দ্ৰই ব্ৰাহ্মণৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি কবচ কুণ্ডল কৰ্ণৰ পৰা দান স্বৰূপে খুজিলে। কৰ্ণইও নিজৰ সৰ্বনাশ মাতি কবচ-কুণ্ডল ব্ৰাহ্মণৰূপী ইন্দ্ৰক দান কৰে। পিচতহে কৰ্ণই এজন দেৱদূতৰ পৰা ব্ৰাহ্মণৰূপী ইন্দ্ৰৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ গম পায়।

৬) **উৰুভংগ ঃ** "উৰুভংগ" নামৰ নাটকখনত ভীম আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত হোৱা ভয়ংকৰ গদাযুদ্ধৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। গদাযুদ্ধত দুৰ্যোধনৰ উৰুভংগ হৈ মৃত্যু ঘটে। নাটকত দুৰ্য্যোধনৰ পুত্ৰ আৰু পত্নীৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা আছে।

৭) **প্ৰতিমা ঃ** ভাসৰচিত "প্ৰতিমা" নাটকখন ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। ই সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকখনত ৰামৰ বনবাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰাৱণবধলৈকে ঘটনা প্ৰৱাহৰ বিৱৰণ আছে। নাটকখনৰ তৃতীয় অংকত ভৰতে মোমায়েকৰ ঘৰৰপৰা অযোধ্যা লৈ উভটি আহোঁতে অযোধ্যাৰ প্ৰতিমা মন্দিৰত পৰলোকগত

পূর্ব-পুৰুষসকলৰ সৈতে পিতৃ দশৰথৰ প্রতিমাও দেখিবলৈ পায়। প্রতিমাৰ জৰিয়তে পিতৃ দশৰথৰ বিয়োগৰ কথা জনা বাবে নাটকখনৰ নাম "প্রতিমা" হয়। নাটকখনত ৰাৱণৰ সীতাহৰণ, ৰাৱণৰ অস্ত্রাঘাতত জটায়ুৰ মৃত্যু, সীতাক উদ্ধাৰ কৰাৰ বাবে ভৰতৰ ৰামলৈ সৈন্য-সামন্ত প্রেৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধত ৰাৱণবধ, তথা ভৰতৰ দ্বাৰা ৰামৰ হাতত অযোধ্যাৰ ৰাজ্যভাৰ প্রদান আদি ঘটনাসমূহ বর্ণিত হৈছে।

৮) **অভিষেক ঃ** ছয়টা অংকত বিভক্ত "অভিষেক" নাটকখনো ৰামায়ণৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকখনত সীতা হৰণৰ পৰা ৰাৱণবধ তথা ৰামৰ অভিষেকলৈকে কথাবস্তু বর্ণিত হৈছে। নাটকখনত বালিবধ, হনুমানৰ লংকাত প্রৱেশ কৰি সীতাক সাক্ষাৎ, লংকাত হনুমানক বন্ধন, বিভীষণৰদ্বাৰা ৰাৱণক ৰামেৰে মিত্রতা কৰিবলৈ উপদেশ প্রদান, বিভীষণৰ ৰামত শৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধ, ৰাৱণৰ যুদ্ধত মৃত্যু, লংকাত বিভীষণৰ আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক আদি বিষয় আলোচিত হৈছে।

৯) **বালচৰিত ঃ** "বালচৰিত" নাটকত শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা কংসবধলৈকে সংঘটিত ঘটনাৱলী বর্ণিত হৈছে। ইয়াত শ্রীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলা, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা কংসবধ, কংসবধৰ পিচত কংসৰ পিতৃ উগ্রসেনৰ পুনৰাভিষেক তথা কৃষ্ণৰ গুনানুকীর্তনেৰে নাটকখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

১০) **প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ঃ** "প্রতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ" নাটকত বৎসৰাজ উদয়ন আৰু অৱন্তীকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ প্রণয় কাহিনী বর্ণিত হৈছে। নাটকৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি উদয়ন হ'ল এজন সুসংগীতজ্ঞ আৰু তেওঁ বাসবদত্তাক সংগীত শিক্ষা প্রদান কৰে। এনেদৰে দুয়োজনাৰ মাজত প্রেমাভাব গঢ়ি উঠে আৰু এই কার্য্যত দুয়োকে মন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে সহায় কৰে।

১১) **স্বপ্নবাসবদত্তা ঃ** 'স্বপ্নবাসবদত্ত' নাটকখন হৈছে ভাসৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটক। এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ নাটকৰ পৰবর্ত্তী ঘটনাৰ ওপৰত আধাৰিত। ৰজা উদয়ন মহাসেন কন্যা পত্নী বাসবদত্তাৰ প্রেমত ইমানেই মতলীয়া হৈ পৰিছিল যে তেওঁ ৰাজ্যৰ কাম-কাজৰ প্রতি অমনোযোগী হৈ পৰে। ফলত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বহু অংশ আন শত্রু ৰজাৰ কবলত পৰে। তেতিয়া মহামন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে মগধৰাজ দর্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাৱতীৰ সৈতে উদয়নৰ বিবাহ পাতি মগধৰ সৈন্যদলৰ সহায়ত উদয়নৰ হেৰোৱা ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে যোজনা চলায়। এই কার্য্যৰ বাবে যৌগন্ধৰায়ণে ৰাণী বাসবদত্তাক নিজৰ বিশ্বাসত লৈ দুয়োজনেই (যৌগন্ধৰায়ণ আৰু বাসবদত্তা) লাবানকত অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যুৰ মুখত পৰা বুলি উৰাবাতৰি প্রচাৰ কৰে। আনহাতে পৰিব্রাজকৰ বেশত যৌগন্ধৰায়ণে পদ্মাৱতীৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ ভগ্নী বুলি পৰিচয় দি আবন্তিকাবেশিনী বাসবদত্তাক ন্যাসৰূপে কিছুদিনৰ বাবে ৰাখিবলৈ পদ্মাৱতীক সন্মত কৰায়। ৰজা উদয়নৰ পদ্মাৱতীৰ লগত বিবাহৰ যো-যা চলে যদিও তেওঁ বাসবদত্তাৰ বিৰহত কাতৰ হৈ থাকে আৰু সেই

কথা বাসদত্তা আৰু পদ্মাবতীয়েও গম পায়। এদিনাখন গধূলি ৰজা উদয়ন সমুদ্র গৃহৰ শয্যাত বিশ্রাম কৰি থাকোতে বাসবদত্তাই পদ্মাৱতীক বিচাৰি সেই ঠাই গৈ পায়। বাসবদত্তাই উদয়নক পদ্মাৱতী বুলি ভাবি তেওঁৰ শয্যাৰ ওচৰত শুই দিয়ে। সেই সময়তে ৰজাই সপোনত বাসবদত্তাক দেখি মাতে আৰু বাসবদত্তাইও ৰজাক সহাৰি জনায় স্পর্শ কৰি তাৰ পৰা ওলাই যায়। ৰজাই সাৰ পাই বাসবদত্তাক বিচাৰে যদিও বসন্তকে তালৈ আহি ৰজাৰ ভ্রম দূৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইফালে উদয়নৰ ৰাজ্য উদ্ধাৰ হয় আৰু ঘটনাৰ সকলো ৰহস্য দূৰ হয়। ফলত ৰজা আৰু বাসবদত্তাৰ পুনর্মিলন হয়। এয়াই হৈছে স্বপ্নবাসবদত্তম্ নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

১২) **অবিমাৰক ঃ** ভাসৰ 'অৱিমাৰক' নাটক লোককথাৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকত মহাৰাজ কুন্তিভোজৰ কন্যা কুৰংগী আৰু মহাৰাজ সৌবীৰৰ ৰাজকুমাৰ অৱিমাৰকৰ প্রণয়কাহিনী বর্ণিত হৈছে। সৌবীৰ ৰজাই শাপভ্রষ্ট হৈ সপৰিবাৰে কুন্তীভোজৰ ৰাজ্যত আত্মগোপন কৰি থাকোঁতেই 'অবিমাৰক' নাটকৰ কথাবস্তু আৰম্ভ হয়। নায়ক অবিমাৰকে এটা হাতীৰ কবলৰপৰা নায়িকা কুৰংগীক ৰক্ষা কৰে আৰু দুয়োজনৰে পাৰস্পৰিক প্রেমৰ সূচনা হয়। এবাৰ অবিমাৰকে কুন্তিভোজৰ হাতত ধৰা পৰিলত ৰজাই তেওঁক প্রাণদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। সেই সময়তে নাৰদে উপস্থিত হৈ ৰজাক সকলো কথা ভালদৰে বুজাই দিয়াত নাৰদৰ কথা অনুসৰি নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

১৩) **চাৰুদত্ত ঃ** 'চাৰুদত্ত' নাটকখন ভাসৰ অন্তিম ৰচনা বুলি কোৱা হয়। উজ্জয়িনীৰ ব্রাহ্মণ চাৰুদত্ত আৰু গণিকা বসন্তসেনাৰ প্রকৃত প্রেম কাহিনীয়েই এই নাটকৰ বিষয়বস্তু। বসন্তসেনাৰ শকাৰ নামৰ আন এজন প্রেমিক আছিল কিন্তু বসন্তসেনাই তেওঁৰ প্রতি অলপো আসক্ত নাছিল। দৰিদ্র ব্রাহ্মণ চাৰুদত্তৰ লগত বসন্তসেনাৰ প্রেম বৰ সুন্দৰভাৱে নাটকখনত দেখুৱা হৈছে। কোৱা হয় এই নাটকখন সম্পূর্ণ কৰাৰ আগতেই নাট্যকাৰ ভাসৰ পৰলোক প্রাপ্তি হয়।

জানি থোৱা ভাল

সংস্কৃত নাটকৰ কিছুমান সুকীয়া বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। সংস্কৃত নাটকত নান্দী প্রভৃতি বিধানে নাটকৰ সফল পৰিসমাপ্তিত অৰিহনা যোগায়। একেদৰে, নাটকৰ শেষত ভৰতবাক্যৰ জৰিয়তে অভিনেতা আদিৰ কল্যাণ কামনা কৰা হয়। নাটকত থকা উত্তম, মধ্যম আৰু নিম্ন চৰিত্রসমূহৰ মুখত বিভিন্ন ভাষা আৰোপ কৰা হয়। ৰজা, মন্ত্রী, দেৱতা আদিয়ে সংস্কৃততে আৰু স্ত্রী, শূদ্রাদি জাতিয়ে প্রাকৃততে কথোপকথন কৰে। সংস্কৃত নাটকৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াত যুদ্ধ-বিগ্রহ, শয়ন, ভোজন, দন্তচ্ছেদ , নখচ্ছেদ আদি কার্য্য দেখুৱা নিষেধ। নাটকত বীৰ বা শৃংগাৰ প্রধান ৰস হিচাবে থাকিব আৰু বাকীবোৰ ৰস অপ্রধান ৰূপে নাটকত বিৰাজমান থাকিব পাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ ভাসে সর্বমুঠ ..... ৰচনা কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্রশ্ন নং ৩ঃ ভাসৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটক কোনখন?

(ক) অভিষেক (খ) দূতকাব্য (গ) স্বপ্নবাসবদত্তম্ (শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ 'অভিষেক' নাটকৰ আধাৰ গ্রন্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ 'দূতবাক্য' নাটকখনৰ উৎস কি?

.....

৫.৪.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক

আপুনি কালিদাসৰ আগৰ যুগৰ নাট্যকাৰ ভাসৰ নাটকসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ল। এতিয়া ভাসৰ পিচৰ যুগৰ মহান নাট্যকাৰ কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। কালিদাস হৈছে সর্বকালৰ শ্রেষ্ঠ নাট্যকাৰ তথা কবি। কালিদাসে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেইসমূহ হৈছে - ১। মালবিকাগ্নিমিত্রম্, ২। বিক্রমোর্বশীয়ম্ আৰু ৩। অভিজ্ঞান শকুন্তলম্। পণ্ডিতসমাজে কালিদাসৰ "মালবিকাগ্নিমিত্রম্" নাটকখনকেই তেওঁৰ প্রথম ৰচনা বুলি মানি লয়। আকৌ এইজনা নাট্যকাৰৰ 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' নাটকখনক সর্বাত্মকভাৱে শ্রেষ্ঠ ৰচনা বুলি গণ্য কৰে।

'মালবিকাগ্নিমিত্রম্' নাটকখন পাঁচটা অংকৰ সমষ্ঠি। নাটকখনৰ নায়ক অগ্নিমিত্র আৰু নায়িকা মালবিকা। অগ্নিমিত্র আছিল মৌর্য্যৰজা বৃহদ্রথৰ সেনাপতি পুষ্যমিত্রৰ পুত্র। অগ্নিমিত্র আৰু মালবিকাৰ প্রেমকাহিনী হৈছে এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু। মালবিকা আৰু অগ্নিমিত্রৰ বিবাহ সম্পন্ন হোৱাৰ লগে লগে নাটকৰ শুভ সমাপ্তি ঘটে।

'বিক্রমোর্ৱশীয়ম্' হৈছে কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত দ্বিতীয়খন নাটক। এইখন নাটকতো পাঁচটা অংক আছে। নাটকৰ নায়ক হৈছে পুৰূৰবা আৰু নায়িকা উর্বশী। চন্দ্রবংশীয় ৰজা পুৰূৰবা আৰু উর্বশীৰ প্রেম কাহিনীয়েই কালিদাসৰ এইখন নাটকৰ প্রধান বিষয়বস্তু।

"অভিজ্ঞানশকুন্তলম্" হৈছে কালিদাসৰ শ্রেষ্ঠ আৰু অন্তিম নাটক। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকৰ নায়িকা হৈছে শকুন্তলা আৰু নায়ক ৰজা দুষ্যন্ত। দুয়োজনাৰ প্রেমকাহিনীয়েই হৈছে নাটকৰ বিষয়বস্তু। নাটকৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ

আদিপর্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। নাটকৰ প্ৰথম অংকত মৃগয়ার্থী ৰজা দুষ্যন্তই কণ্ব মুনিৰ আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰি কণ্বমুনিৰ অনুপস্থিতিত দুগৰাকী সমবয়সীয়া কিশোৰীৰ সৈতে অপৰূপা শকুন্তলাক দৰ্শন কৰে। তাৰ পিচত ৰজাই দ্বিতীয় অংকত ঋষিসকলৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে সাৰথিৰ সৈতে আশ্ৰমতে যজ্ঞ ৰক্ষার্থে থাকে। তৃতীয় অংকত শকুন্তলাৰ ৰজা দুষ্যন্তৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমাসক্তিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰজা দুষ্যন্ত আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰেম প্ৰণয়ৰ অগ্ৰগতিত শকুন্তলাৰ দুই সখী প্ৰিয়ম্বদা আৰু অনসূয়াই যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়। ৰজাই শকুন্তলাৰ ওচৰত গন্ধৰ্ববিবাহৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়ায়। চতুৰ্থ অংকত ৰজাই শকুন্তলাক আশ্ৰমতে এৰি নিজ ৰাজ্যলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। লগতে তেওঁ শকুন্তলাকো সোনকালে নিজ ৰাজধানীলৈ লৈ যোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি থৈ যায়। ইফালে দুষ্যন্তৰ প্ৰেমত নিমগ্ন শকুন্তলাই দুৰ্বাসাৰ (আশ্ৰমত) উপস্থিতি গম নাপায়। দুৰ্বাসাই শকুন্তলাৰ পৰা আতিথ্য লাভ নকৰি শকুন্তলাক অভিশাপ দিয়ে যে শকুন্তলাই যাৰ কথা ভাবি তেওঁক সমাদৰ কৰা নাই, সময়ত সেই ব্যক্তিয়েই তেওঁক পাহৰি যাব। ইতিমধ্যে কণ্ব তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ পৰা উভতি আহি পালিতা কন্যা শকুন্তলা অন্তঃসত্ত্বা বুলি গম পাই শকুন্তলাক পতি গৃহলৈ পঠিয়াবলৈ আয়োজন কৰে।

পঞ্চম অংকত শকুন্তলা আশ্ৰমবাসীসকলৰ সৈতে ৰজা দুষ্যন্তৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হয়। কিন্তু দুৰ্বাসাৰ শাপৰ প্ৰভাৱত পৰি ৰজাই শকুন্তলাৰ কথা মনত পেলাবলৈ অসমর্থ হয়। শকুন্তলাই ৰজাৰ নামাঙ্কিত আঙুঠিতো ৰজাক দেখুৱাব খুজি আঙুলিত নেপাই বিব্ৰতা হৈ পৰে।

ষষ্ঠ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই মাছমৰীয়া এজনৰ হাতত তেওঁৰ নামাঙ্কিত আঙুঠিটো পাই শকুন্তলাৰ স্মৃতি পুনৰ বোধন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। নাটকখনৰ শেষৰ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই নিজ পুত্ৰ সৰ্বদমনক নাটকীয়ভাৱে দেখা পায়। এই অংকতে শকুন্তলা আৰু ৰজা দুষ্যন্তৰ পুনর্মিলন হয় আৰু কাশ্যপ মুনিৰ অনুমতি লৈ সপৰিবাৰে হস্তিনাপুৰলৈ যাত্ৰা কৰে। ইয়াতেই নাটকৰ সমাপ্তি ঘটে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ কালিদাসে কেইখন নাটক ৰচনা কৰিছিল আৰু সেই নাটকসমূহৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ "মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্" নাটকত কেইটা অংক আছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ "বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্" নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ "অভিজ্ঞানশকুন্তলম্" নাটকৰ নায়ক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ "অভিজ্ঞানশকুন্তলম" নাটকত কেইটা অংক আছে?

.....

৫.৪.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক বুলিলে শূদ্রক ৰচিত "মৃচ্ছকটিকম্" নামৰ নাটকখনৰ কথাই প্ৰথমে উল্লেখ কৰিব পাৰিব। এইখন এখন সুপ্ৰসিদ্ধ প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। (নাটকৰ নিচিনা এইখনো এখন ৰূপক)। নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত পোৱা বিৱৰণ মতে ৰজা শূদ্রক হস্তিশাস্ত্ৰত পাৰ্গত আছিল। কিন্তু ৰজা শূদ্রক আৰু নাট্যকাৰ শূদ্রক এজন ব্যক্তি নে দুজন ভিন্ ভিন্ ব্যক্তি, সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। একেদৰে শূদ্রকৰ স্থিতিকাল সম্বন্ধেও পণ্ডিতসকল একমত নহয়। "মৃচ্ছকটিকম্"ত দহটা অংক আছে। ই ভাসৰ "চাৰুদত্ত" নাটকৰ আধাৰত ৰচিত। চাৰুদত্ত নামে এজন ব্ৰাহ্মণ আৰু বসন্তসেনা নামেৰে উজ্জয়িনীৰ ধনী বেশ্যা এজনীৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই প্ৰকৰণৰ উপজীব্য বিষয়।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য নাটক হৈছে "মুদ্রাৰাক্ষস"। ইয়াৰ ৰচক বিশাখাদত্ত। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। এইখন এখন পুৰুষ প্ৰধান নাটক। ইয়াত নাৰী চৰিত্ৰৰ উল্লেখ নাই। ইয়াত কোনো ধৰণৰ প্ৰেমকথা আৰু হাস্যৰস বা শৃংগাৰ ৰসৰ উল্লেখ নাই। ই এখন সম্পূৰ্ণ ৰাজনীতিমূলক নাটক।

"চাণক্য'ৰ চৰিত্ৰটোৰেই হৈছে এই নাটকৰ প্ৰাণ কেন্দ্ৰ। তেওঁ অৰ্থাৎ চাণক্যই নন্দবংশ নিৰ্মূ ল কৰি নিজৰ অনুগত চন্দ্রগুপ্ত মৌৰ্য্যক মগধৰ সিংহাসনত বহুৱায়। কিন্তু চাণক্যই নন্দবংশৰ শেষৰ অনুগত মন্ত্রী 'ৰাক্ষস'ক চন্দ্রগুপ্তৰ পক্ষলৈ আনিবলৈ নোৱাৰালৈকে শান্তিত থাকিব পৰা নাছিল। সেয়েহে বিভিন্ন কৌশলেৰে মন্ত্রী ৰাক্ষসক নিজৰ হাতৰ মুঠিলৈ আনিবলৈ চাণক্যই অতি সংঘাতপূৰ্ণ প্ৰচেষ্টা চলায়। চাণক্যই এই কাৰ্য্যত সফলো হয়। এয়াই হৈছে "মুদ্রাৰাক্ষস" নাটকৰ উপজীব্য বিষয়।

সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত কালিদাসৰ পিচতে ভৱভূতিৰ স্থান বুলি কোৱা হয়। নাট্যকাৰ ভৱভূতিয়ে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰে। সেইসমূহ হৈছে - ১। মহাবীৰ চৰিত, ২। মালতী-মাধৱ আৰু ৩। উত্তৰ ৰামচৰিত।

'মহাবীৰচৰিত' নাটক সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনী ভাগ ৰামায়ণৰ পৰা লোৱা হৈছে। নাটকখনত ৰামৰ বিবাহ, ৰামৰ বনবাস, সীতাহৰণ আৰু ৰাৱণবধৰ পাছত ৰামৰ অভিষেক আদি ঘটনাসমূহ বৰ্ণিত হৈছে। "মহাবীৰ চৰিত" নাটক ভবভূতিৰ আদ্য সৃষ্টি আৰু ই ভবভূতিৰ এখন উৎকৃষ্ট নাটক বুলি ধৰা হয়।

"মালতী মাধৱ" নাটক নাট্যকাৰ ভবভূতিৰ দ্বিতীয় সৃষ্টি। প্ৰকৃততে ই এখন "প্ৰকৰণ" প্ৰকৃতিৰ ৰূপক। প্ৰকৰণৰ কাহিনী কবিকল্পিত হয়। মালতীমাধৱৰ কাহিনীভাগ দহটা অংকত বিভক্ত। মালতী আৰু মাধৱৰ প্ৰেমকাহিনীয়েই ইয়াৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয়।

"উত্তৰ ৰামচৰিত" নাটক ভৱভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু অন্তিম নাটক বুলি কোৱা হয়। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগৰ উৎস ৰামায়ণৰ উত্তৰাকাণ্ড। ৰাৱণবধৰ পিচত অযোধ্যাৰ সিংহাসনত অভিষিক্ত হোৱাৰপৰা সীতাবিসৰ্জন, অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান, লৱ-কুশৰ বীৰত্ব আদিৰ বৰ্ণনাই নাটকৰ আলোচ্য বিষয়।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ ভিতৰত ভট্টনাৰায়ণ ৰচিত "বেণীসংহাৰ" নাটকখন অন্যতম। এই নাটকখন ছয়টা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগ মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত। ভীম, দুৰ্যোধন, অশ্বত্থামা, যুধিষ্ঠিৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ এই নাটকৰ প্ৰমুখ পুৰুষ চৰিত্ৰ আৰু দ্ৰৌপদী তথা ভানুমতী অন্যতম স্ত্ৰীচৰিত্ৰ। কৌৰৱৰ সভাত দুঃশাসনৰ হাতত অপমানিত হোৱাত নিজ অপমানৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱা পৰ্য্যন্ত দ্ৰৌপদীয়ে বেণী নাবান্ধো বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰে। স্বয়ং ভীমেও দ্ৰৌপদীৰ অপমানৰ পোটক তুলিবলৈ দুঃশাসন আৰু দুৰ্যোধনৰ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ভীমে দুৰ্যোধনৰ উৰুভংগ কৰিহে ৰক্তাক্ত হাতেৰে দ্ৰৌপদীৰ বেণী সংহাৰ কৰে। সেই বাবেই এই নাটকখনৰ নাম "বেণীসংহাৰ" হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১১ঃ "মৃচ্ছকটিকম্" এখন নাটক নে প্ৰকৰণ?

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ঃ ৰজা শূদ্ৰক ..... শাস্ত্ৰত পাৰ্গত আছিল।

(খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

প্ৰশ্ন নং ১৩ঃ "মুদ্ৰাৰাক্ষস" নাটকৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ঃ ভবভূতিয়ে কেইখন নাটক ৰচনা কৰিছিল?

(ক) দুখন (খ) তিনিখন (গ) এখন (ঘ) ইয়াৰ এটাও নহয়।

(শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১৫ঃ 'ভট্টনাৰায়ণ' ৰচিত নাটকখনৰ নাম কি?

.....

৫.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগত হৈছিল বুলি মন্তব্য কৰে। আচলতে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতে সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল।
- ভাসৰ তেৰখন নাটক হ'ল-১। মধ্যমব্যায়োগ ২। পঞ্চৰাত্র ৩। দূতবাক্য ৪। দূতঘটোৎকচ ৫। কর্ণভাৰ ৬। উৰুভংগ ৭। প্রতিমা ৮। অভিষেক ৯। বালচৰিত ১০। প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ ১১। স্বপ্নবাসবদত্তা ১২। অবিমাৰক আৰু ১৩। চাৰুদত্ত।
- কালিদাস ৰচিত তিনিখন নাটক হ'ল, যেনে - অভিজ্ঞানশকুন্তলম্, বিক্রমোর্বশীয়ম্, মালবিকাগ্নিমিত্রম্।
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ বিভিন্ন নাট্যকাৰৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে, যেনে - মৃচ্ছকটিকম্, মুদ্রাৰাক্ষস, মালতীমাধৰ আদি।

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*; গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড ।

৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তেৰখন (১৩)

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ স্বপ্নবাসবদত্তম্।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামায়ণ।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মহাভাৰত।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল আৰু সেইকেইখন হ'ল -

১। মালবিকাগ্নিমিত্রম্ , ২। বিক্রমোর্বশীয়ম্ আৰু ৩। অভিজ্ঞানশকুন্তলম্।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পাঁচটা অংক।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নায়ক পুৰুৰবা আৰু নায়িকা উৰ্বশী।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দুষ্যন্ত।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সাতটা।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রকৰণ ।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হস্তিশাস্ত্র।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিশাখাদত্ত।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তিনিখন।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বেণীসংহাৰ।

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্পর্কে এটি টোকা লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটকসমূহৰ এটি আভাস দাঙি ধৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ কালিদাস ৰচিত নাটকসমূহৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ঃ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ ঃ চম্পূকাব্য আৰু গীতিকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ *চম্পূকাব্য*

- ৬.৩.১ *চম্পূকাব্যৰ* উৎস
- ৬.৩.২ *চম্পূকাব্যৰ* বৈশিষ্ট্য
- ৬.৩.৩ বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* উল্লেখ

৬.৪ *গীতিকাব্য*

- ৬.৪.১ *গীতিকাব্যৰ* উৎস
- ৬.৪.২ *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহ
- ৬.৪.৩ বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* উল্লেখ

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

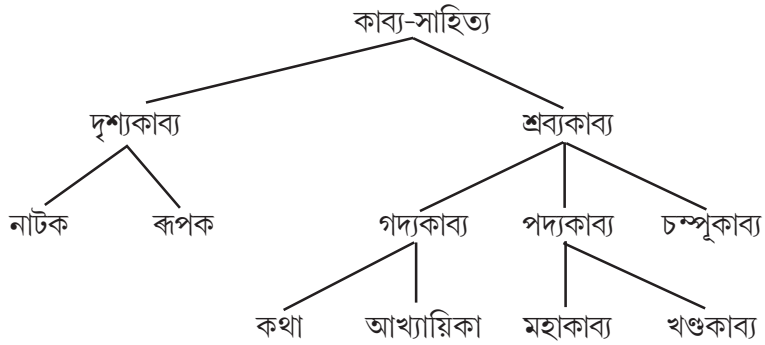
- *চম্পূকাব্যৰ* লক্ষণ আৰু উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব
- *গীতিকাব্যৰ* লক্ষণ আৰু উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব
- *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত আপুনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ নাটকৰ বিষয়ে কিছু আভাস পালে। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ অন্তর্ভুক্ত *চম্পূকাব্য* আৰু *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব। আপুনি জানে যে সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত— ১। দৃশ্যকাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। নাটক, ৰূপক আদি দৃশ্যকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত তথা গদ্য, পদ্য আৰু *চম্পূকাব্য* শ্ৰব্যকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত। নাটক (যেনে— কালিদাস বিৰচিত *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* আদি) এখন আমি মঞ্চস্থ কৰি চকুৰে উপভোগ কৰিব পাৰো, সেয়ে ই দৃশ্যকাব্য।

শ্ৰব্যকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত গদ্যকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত ১। কথা আৰু ২। আখ্যায়িকা। পদ্যকাব্য মূলতঃ দুটা ভাগত বিভক্ত— ১। মহাকাব্য আৰু ২। খণ্ডকাব্য। *গীতিকাব্য*সমূহক খণ্ডকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি ধৰা হয়। কিন্তু *চম্পূকাব্যৰ* কোনো ভাগ নাই। ই গদ্য-পদ্য মিশ্ৰিত এক প্ৰকাৰ শ্ৰব্য কাব্য। আনহাতে ঐতিহাসিক কাব্য গদ্য আৰু পদ্য দুয়োবিধতে ৰচিত হয়। তলত দিয়া ধৰণেৰে সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ ভাগসমূহ আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে সহজকৈ দেখুওৱা হ'ল—

চিত্ৰ ৬.১ ঃ কাব্য-সাহিত্যৰ বিভাগ

৬.৩ চম্পূকাব্য

আপুনি এতিয়া *চম্পূকাব্যৰ* লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্ৰণত ৰচিত কাব্যকে *চম্পূকাব্য* নামে জনা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলংকাৰিক ***বিশ্বনাথে*** *চম্পূকাব্যৰ* এক সহজলভ্য সংজ্ঞা এইদৰে দাঙি ধৰিছে— "গদ্যপদ্যময়ংকাব্যং চম্পূৰিত্যভিধীয়তে"। অৰ্থাৎ গদ্যপদ্যময়ী ভাষাত যি কাব্য ৰচনা কৰা হয়, সেয়ে *চম্পূকাব্য*। এই লক্ষণটো সৰ্বজনবিদিত আৰু সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয়। ইয়াৰ আগতে বিশিষ্ট আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে চম্পূক 'গদ্যপদ্যময়ী বাণী বুলি কৈছে। অৱশ্যে *চম্পূত* গদ্য-পদ্যৰ অংশ কিমান থাকিব লাগে, তাৰ কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। গদ্যকাব্যৰ লগত ইয়াৰ পাৰ্থক্য এইখিনিয়েই যে গদ্যকাব্যত গদ্যই আখ্যান ভাগৰ মূল সাৰথি, কিন্তু *চম্পূত* আখ্যানসমূহ গদ্য আৰু পদ্যত বৰ্ণনা কৰা থাকে। *চম্পূ* ৰচনাৰ জৰিয়তে কবিয়ে কাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপনাত সহজে আগুৱাই যাব পাৰে। প্ৰকৃততে দশম (১০ম) শতিকাত *চম্পূকাব্যৰ* ৰচনা বিস্তৃতভাৱে হোৱা দেখা যায়।

৬.৩.১ *চম্পূকাব্যৰ* উৎস

দুই প্ৰকাৰৰ লক্ষণৰ পিছত এতিয়া আপুনি *চম্পূকাব্যৰ* উৎস সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব। বৈদিক সাহিত্যত অৰ্থাৎ *যজুৰ্বেদ* আৰু *অথৰ্ববেদ* সংহিতাত পোনতে গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্ৰণ চকুত পৰে। *ব্ৰাহ্মণ* সাহিত্যতো এনে সংমিশ্ৰণ দেখা যায়। তথাপি পৌৰাণিক গল্প আৰু আখ্যানসমূহেই *চম্পূকাব্যৰ* মূল উৎস। মহাভাৰতৰ কাহিনীতো গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্ৰণ দেখা যায়। একেদৰে *পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ* আদিত *চম্পূকাব্যৰ* প্ৰভাৱ দেখা যায়।

বিশ্বনাথ ঃ সাহিত্য দৰ্পণ নামৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ৰচক। সেয়ে তেওঁক আলংকাৰিক বুলি কোৱা হয়।

৬.৩.২ *চম্পূকাব্যৰ* বৈশিষ্ট্য

১) *চম্পূকাব্য* গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণত ৰচিত হয়।

২) *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়বস্তুক অংক, উচ্ছ্বাস আদিত বিভক্ত কৰা হয়।

৩) *চম্পূকাব্যত* বার্তালাপ নাথাকে (উক্তিপ্রত্যুক্তিৰহিতম *চম্পূকাব্যম্*)

৪) *চম্পূকাব্যত* বিষ্কম্ভ নাথাকে (বিষ্কম্ভশূন্য)

এই বৈশিষ্ট্যসমূহ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে যদিও গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণকেই *চম্পূকাব্য* বুলি কোৱা হয়, (গদ্যপদ্যময়তা) তথাপিও *চম্পূকাব্যৰ* এই লক্ষণ অতিব্যাপ্তিৰ পৰা মুক্ত নহয়। কাৰণ *ব্রাহ্মণ* সাহিত্যত আমি কেতিয়াবা গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণ দেখা পাওঁ। যেনে— *ঐতৰেয় ব্রাহ্মণৰ* হৰিশ্চন্দ্রোপাখ্যান। (অধ্যায় ৩৩)

আকৌ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ২৪৫খন *চম্পূকাব্যৰ* ভিতৰত মাত্র *নলচম্পূ* আৰু *গংগাবতৰণচম্পূ* কাব্যহে অংকত বিভক্ত। ঠিক তেনেদৰে আমি দেখা পাওঁ যে ভোজৰ চম্পূৰামায়ণ কাণ্ডতহে বিভক্ত, উচ্ছ্বাসত নহয়। সোমদেবৰ *যশস্তিলকচম্পূ* আশ্বাস আৰু অচ্যুত শর্মাৰ *ভাগীৰথীচম্পূ* মনোৰথত বিভক্ত। যদিও *চম্পূকাব্যক* উক্তি প্রত্যুক্তিৰহিত বুলি কোৱা হয় তথাপিও আমি দেখা পাওঁ যে বিখ্যাত বিশ্বগুণাদর্শ *চম্পূকাব্যত* কৃষ্ণ আৰু বিশ্বাবসুৰ উক্তি প্রত্যুক্তিৰ উল্লেখ আছে। যিহেতু *চম্পূকাব্য* শ্রব্যকাব্যৰ অন্তর্গত গতিকে ইয়াত দৃশ্যকাব্যৰ নিচিনা কোনো সূত্রধাৰৰ প্রয়োজন নাই।

৬.৩.৩ বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* উল্লেখ

চম্পূকাব্যৰ লক্ষণ, বৈশিষ্ট্য আৰু উৎসৰ পিছত এতিয়া আপুনি বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্যসমূহৰ* ভিতৰত ত্রিবিক্রমভট্ট বিৰচিত *নলচম্পূৰ* নাম প্রথমে ল'ব পাৰি। এই *চম্পূকাব্যখন* সাতটা অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত অধ্যায়সমূহক "উচ্ছ্বাস" বুলি কোৱা হয়। ইয়াত নিষাদৰাজ্যৰ ৰজা নল আৰু বিদর্ভৰাজকন্যা দময়ন্তীৰ প্রেম কাহিনী অতি মনোৰমভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰতৰ* বনপর্বত বর্ণিত নলোপাখ্যানক উপজীব্য কৰি ৰচিত হৈছে।

নলচম্পূৰ ৰচক ত্রিবিক্রমভট্ট আছিল শাণ্ডিল্য গোত্রীয় দেৱাদিত্য অথবা নেমাদিত্যৰ পুত্র। তেওঁ আছিল ৰাষ্ট্রকূট বংশীয় দ্বিতীয় কৃষ্ণৰ নাতি আৰু ৩য় ইন্দ্রৰ ৰাজসভাৰ কবি। ত্রিবিক্রমভট্টই *নলচম্পূ* ৰচনা কৰা সম্পর্কত এক জনশ্রুতি আছে। সেই জনশ্রুতিমতে এবাৰ পিতৃ দেৱাদিত্যই অন্য কোনো কার্যত ব্যস্ত থকা সময়তে কোনো এজন বিদ্বেষভাৱাপন্ন পণ্ডিতে ৰাজসভালৈ আহি দেবাদিত্যৰ প্রতিস্পর্ধী হৈ থিয় দিলে। তেতিয়া ৰজাই দেবাদিত্যৰ পুতেক ত্রিবিক্রমকে পিতৃৰ হৈ নিজৰ পাণ্ডিত্য প্রকাশ কৰিবলৈ আহ্বান জনালে। ত্রিবিক্রমভট্টই সৰস্বতীৰ পৰা বৰদান পাই ৰাজসভালৈ

আহিল আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বী পণ্ডিতক পৰাস্ত কৰিলে। সেই কথাত ৰজাই ত্ৰিবিক্ৰমভট্টক যথেষ্ট আদৰ-সাদৰ কৰিলে। ইয়াৰ পিছতে তেওঁ *নলচম্পূ* ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু সপ্তম উচ্ছ্বাসলৈকে লিখিলে। কিন্তু সপ্তম উচ্ছ্বাস সমাপ্ত হোৱাৰ দিনা তেওঁ পিতৃৰ ঘৰলৈ উভতি আহিল আৰু লগে লগে তেওঁৰ কাব্যও অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰ'ল।

জৈন আচাৰ্য সোমদেৱসূৰীয়ে জৈন নীতি আৰু ধৰ্মীয় মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ *যশস্তিলকচম্পূ* ৰচনা কৰিছিল। এই *চম্পূকাব্য*খন অবন্তী ৰাজ্যৰ ৰজা যশোধৰৰ জীৱন-কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। ইয়াত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে আপুনি জানেনে? ইয়াত বৰ্ণিত আছে ৰজা যশোধৰৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনী, ৰাণীসকলৰ বিশ্বাসঘাতকতা আৰু ষড়যন্ত্ৰ, ৰজাৰ জৈন ধৰ্মগ্ৰহণ, হত্যা আৰু পুনৰ্জন্ম আদি ঘটনা। এই *চম্পূকাব্য*খন সাতটা অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু অধ্যায়সমূহক "আশ্বাস" বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ শেষৰ তিনিটা আশ্বাসত জৈনধৰ্মৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পণ্ডিত-প্ৰৱৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে এই *চম্পূকাব্য*ক আলম কৰি তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *Yas'astilaka and Indian Culture* ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। *চম্পূকাব্য*ৰ জগতখনত সোমদেৱসূৰীৰ যশস্তিলক *চম্পূ*খনে এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। গ্ৰন্থখন নীতিকথাৰ ভাণ্ডাৰস্বৰূপ। ইয়াৰ চতুৰ্থ আশ্বাসত কবিয়ে বিখ্যাত গদ্যকাৰ বাণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰা এইটোও বুজা যায় যে সোমদেৱসূৰী বাণৰ পৰৱৰ্তী কালৰ কবি। বাণ হৈছে *কাদম্বৰী কথাকাব্য* আৰু হৰ্ষচৰিত আখ্যায়িকাৰ ৰচক। সোমদেৱসূৰীৰ যশস্তিলক গ্ৰন্থখন অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে তেওঁ বাণৰ ৰচনাৰ দ্বাৰা যথেষ্ট অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। *যশস্তিলক চম্পূকাব্য*খন সম্বন্ধে বিশ্ববিখ্যাত সংস্কৃতজ্ঞ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে এইদৰে উল্লেখ কৰিছে ঃ "A part from its special characteristics as a prose narrative, *Yas'astilaka* combines features which bring it into relation with diverse branches of Sanskrit literature. It is not only a Jaina romance in prose and verse but a learned compendium of jaina and non-jaina philosophical and religious doctrines, a manual of state-craft and a great repository of kavya poetry, ancient tales, citations and references, and numerous rare words of lexical interest, Somadeva's *Yas'astilaka* is a work of massive scholarship enlivened by occasional flashes of literary genius and poetic feeling."

আন এখন উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্য* হ'ল *ৰামায়ণচম্পূ*। পৰমাৰ ৰাজবংশীয় ধাৰাপতি ভোজৰ দ্বাৰা এই কাব্যখন ৰচিত। ভোজে *ৰামায়ণকথা*ৰ আধাৰত *ৰামায়ণচম্পূ* ৰচনা কৰিছে। এইখন এখন অতি জনপ্ৰিয় *চম্পূকাব্য*। ৰজা ভোজে *ৰামায়ণচম্পূ*ৰ কিষ্কিন্ধাকাণ্ডলৈকেহে ৰচনা কৰে, যুদ্ধকাণ্ডখিনি পৰৱৰ্তীকালত লক্ষ্মণ নামৰ কবিয়ে ৰচনা কৰে। *ৰামায়ণচম্পূ*ত কবিয়ে নিজৰ কাব্য-কৌশলৰ প্ৰকাশ কৰিছে। এই

*চম্পূকাব্য*খনত প্ৰায় সকলো প্ৰকাৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। আকৌ গদ্যকাব্যৰ নিচিনা কাব্যখনৰ ভাষা দীৰ্ঘ সমাসবহুল। কিন্তু পদ্যসমূহ সৰল তথা বৰ্ণনাৰীতি সুন্দৰ।

কবি অনন্তভট্টৰ দ্বাৰা ৰচিত আন এখন উল্লেখযোগ্য চম্পূ হ'ল *ভাৰতচম্পূ*। এই *চম্পূকাব্য*খন *মহাভাৰত*ৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। কোৱা হয় অনন্তভট্ট অভিনৱ কালিদাস নামৰ কবিজনাৰ সমসাময়িক আছিল। *ভাৰতচম্পূত* বিভিন্ন শব্দৰ সমাহাৰ দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰি কাব্যখনত অনেক অলংকাৰ আৰু ছন্দৰো প্ৰয়োগ হৈছে।

ভাগৱতচম্পূ নামৰ এখন *চম্পূকাব্য* অভিনৱ কালিদাসে ৰচনা কৰে। এই *চম্পূকাব্য*খন ছয়টা উচ্ছ্বাসত বিভক্ত।

পঞ্চ কল্যানচম্পূ কাব্যখন চিদাম্বৰ নামৰ কবি এজনে ৰচনা কৰে। কাব্যখনত কবিয়ে ভগৱান ৰাম, কৃষ্ণ, বিষ্ণু, শিৱ আদি ভগৱানৰ বিবাহৰ আখ্যানবোৰ সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

*নীলকণ্ঠ-বিজয় চম্পূকাব্য*খন নীলকণ্ঠ দীক্ষিতে ১৬৩৭ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচনা কৰে। এই *চম্পূকাব্য*খন পাঁচটা (৫) অধ্যায়ত বিভক্ত তথা *চম্পূকাব্য*খনত সমুদ্রমন্থনত উঠি অহা হলাহল পান কৰি মহাদেৱে অন্য দেৱতাবোৰক ৰক্ষা কৰি নিজে 'নীলকণ্ঠ' নাম পোৱা ঘটনা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কাব্যখনত কবিৰ আবেগিক অনুভূতি তথা কল্পনাসূলভ গুণৰ সুন্দৰ উপস্থাপন ঘটিছে। ছন্দ আৰু অলংকাৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰতো কবিয়ে নিজৰ পাণ্ডিত্য দেখুৱাইছে। একেদৰে দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰো এই *চম্পূকাব্য*খনত বিদ্যমান।

বিশ্বগুণাদৰ্শচম্পূ কাব্যখনৰ ৰচক হ'ল বেংকটাচার্য বা বেঙ্কটাধ্বৰী। বেংকটাচার্যৰ সাহিত্যকর্ম নীলকণ্ঠৰ সমসাময়িক আছিল। এই কাব্যখন সপ্তদশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শেষৰফালে ৰচিত হৈছিল। এই *চম্পূকাব্য*খনত কোনো প্ৰকাৰৰ নিয়মীয়া কথাবস্তু বৰ্ণিত হোৱা নাই। কাব্যখনত কবিয়ে মানব জীৱনৰ সমালোচনা দাঙি ধৰিছে। গ্ৰন্থখনত দুজন গন্ধৰ্বৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। গন্ধৰ্ব দুজনে পৃথিৱীৰ ওপৰেৰে আকাশমাৰ্গেৰে বিচৰণ কৰি থাকোতে তেওঁলোকৰ মনত বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ তীৰ্থস্থান, অনুষ্ঠান, বিদ্যাৰ বিভিন্ন শাখা-প্ৰশাখা আৰু গুণ আদিৰ বিষয়ে যিবোৰ ভাৱৰ উদয় হৈছিল তাকে কাব্যখনত প্ৰকাশ কৰিছে কবিয়ে। তেওঁলোকৰ এজনে সেইবোৰৰ নিন্দা কৰি ক'লে আৰু আনজনে আকৌ সেইবোৰৰ সুন্দৰ দিশটোৰ ওপৰতহে মতামত দিলে। এনেদৰে কাব্যখনৰ মাধ্যমেৰে কবিজনাই তীৰ্থস্থান আদিৰ ভাল আৰু বেয়া দুয়োটি দিশ কথোপকথনৰ মাজেৰে উপস্থাপন কৰিছে। ৰচনাশৈলী, ৰীতি, ছন্দ আদি সৰ্বদিশৰ পৰা এইখন *চম্পূকাব্যক* এখন উত্তম কাব্য বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

উপৰোক্ত *চম্পূকাব্য*সমূহৰ বাহিৰেও আৰু অনেক *চম্পূকাব্য* সংস্কৃত সাহিত্যত আছে। যেনে— শেষকৃষ্ণৰ দ্বাৰা ৰচিত *পাৰিজাত হৰণচম্পূ*, মিত্রমিশ্রৰ দ্বাৰা ৰচিত *আনন্দকাণ্ডচম্পূ*, কেশৱভট্টৰ *নৃসিংহচম্পূ*, ইত্যাদি।

গতিকে আপুনি এই অংশটিৰ অধ্যয়নৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহুকেইখন উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়ে থূলমূল আভাস লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল।

জানি থোৱা ভাল

গদ্যকাৰ দণ্ডীয়ে সপ্তম-অষ্টম খ্ৰীষ্টাব্দত চম্পূৰ সংজ্ঞা ৰচনা কৰিলেও তেতিয়া ৰচনা কৰা চম্পূৰ কোনো নিদৰ্শন উপলব্ধ হোৱা নাই।

নলচম্পূৰ ৰচক ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট শাণ্ডিল্যগোত্ৰীয় শ্ৰীধৰৰ পৌত্ৰ আছিল। ত্ৰিবিক্ৰমভট্টই তেওঁৰ কাব্যত গদ্যকবি বাণভট্টৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু ভোজে সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণত ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

জৈন নীতি-ধৰ্মৰ ওপৰত সোমসূৰীৰ বাহিৰেও হৰিশ্চন্দ্ৰ নামৰ আন এজন কবিয়ে *জীৱন্ধৰ চম্পূ* ৰচনা কৰিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ যশস্তিলকচম্পূৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

৬.৪ গীতিকাব্য

চম্পূকাব্যৰ পিছত এতিয়া আপুনি *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম ৰমণীয় অংগস্বৰূপ হৈছে *গীতিকাব্যসমূহ*। ইংৰাজীত এই শ্ৰেণীৰ কাব্যক *lyric poem* বুলি জনা যায়। অতিশয় আৱেগিক, অনুভূতিপূৰ্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাৱযুক্ত অথচ মাধুৰ্য্যময় কবিতাক *গীতিকাব্য* আখ্যা দিয়া হয়। অৰ্থাৎ অতীৱ উৎকণ্ঠাপূৰ্ণ ভাৱানুভূতিৰে বিৰচিত কাব্যকে *গীতিকাব্য* বোলা হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত এই শ্ৰেণীৰ মনোমোহা কাব্যক লঘু বা খণ্ডকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। শৃংগাৰ, বৈৰাগ্য, ৰমণীৰ সৌন্দৰ্য তথা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজিৰ বহুল বৰ্ণনা *গীতিকাব্যত* দেখা যায়।

সেয়েহে পাঠকে এই শ্ৰেণীৰ কাব্য অধ্যয়ন কৰি নিজেই আনন্দত আত্মহাৰা হ'ব পাৰে। ভৰ্তৃহৰি আৰু অমৰুৰ শতক কাব্যসমূহেই হৈছে মুক্তককাব্যৰ উত্তম উদাহৰণ। প্ৰবন্ধাত্মক *গীতিকাব্যৰ* ভিতৰত মহাকবি কালিদাস ৰচিত মেঘদূত তথা ইয়াৰ অনুকৰণত ৰচিত *সন্দেহ কাব্য* বা *দূতকাব্যসমূহেই* উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। *গীতিকাব্যসমূহত* বাহ্যিক তথা অন্তঃপ্ৰকৃতিৰ বৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ এটি উল্লেখযোগ্য গীতিকাব্য হ'ল মহাকবি কালিদাসৰ *মেঘদূত কাব্য*।

৬.৪.১ *গীতিকাব্যৰ* উৎস

আপুনি *ঋগ্বেদৰ* কথা জানে। এই *ঋগ্বেদৰ* পাততে থকা উষাসূক্তত *গীতিকাব্যৰ*

প্ৰথম চানেকি দেখা যায় বুলি পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা। আনকি ইতিহাস পুৰাণৰ যুগতো *ৰামায়ণ মহাভাৰত* তথা অনেক *পুৰাণৰ* অংশ বিশেষত *গীতিধৰ্মী* কাব্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। অৱশ্যে কালিদাসৰ যুগৰপৰা এই *গীতিকাব্যৰ* স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা যায়। মহাকবিজনৰ *মেঘদূত* আৰু *ঋতুসংহাৰকে* এই শ্ৰেণীৰ কাব্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বোলা হয়।

৬.৪.২ *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহ

গীতিকাব্যৰ সংজ্ঞা জনাৰ পিছত আপুনি এতিয়া ইয়াৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব। *গীতিকাব্যক* প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। ১। ভক্তি-মূলক *গীতিকাব্য* বা স্তোত্ৰকাব্য আৰু ২। শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্য* বা সন্দেশকাব্য।

যিবিলাক *গীতিকাব্যত* আধ্যাত্মিক ভাবনাৰ প্ৰাধান্য বেছি, সেইবিলাক ভক্তিকাব্যৰ অন্তৰ্গত তথা যিবিলাক *গীতিকাব্যত* শৃংগাৰ ভাবৰ প্ৰাধান্য বেছি, সেইবিলাক শৃংগাৰ বা সন্দেশ কাব্যৰ অন্তৰ্গত। সংস্কৃত কাব্যত শৃংগাৰপ্ৰধান *গীতিকাব্য* কেবা প্ৰকাৰৰ। তাৰ ভিতৰত *দূতকাব্যসমূহেই* প্ৰধান। এই *দূতকাব্যবোৰত* প্ৰেমিক নাইবা প্ৰেমিকাই কোনোবা দূতৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰণয় বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰে। মহাকবি কালিদাসৰ *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যখন আৰু *ঋতুসংহাৰ* কাব্যখন শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্য* আৰু জয়দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত বিখ্যাত *গীতগোবিন্দ* পুথিখন ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত।

জানি থোৱা ভাল

মহাকবি কালিদাসে যথাসম্ভৱ *ঋতুসংহাৰেৰে* নিজৰ কবি জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল। তেওঁৰ *মেঘদূত* কাব্যখন ইংৰাজী, জার্মান, তিব্বতী তথা চীন আদি বহু ভাষালৈ অনূদিত হৈছে। *মেঘদূতৰ* প্ৰাচীনতম অনুবাদ ত্ৰয়োদশ শতিকাত তিব্বতী ভাষাত পোৱা যায়। এই অনুবাদৰ অবলম্বনত জার্মান পণ্ডিত এজনে মেঘদূত কাব্যখন জার্মান ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যখনৰ ১৫৫টা শ্লোক *মন্দাক্ৰান্তা* ছন্দত ৰচিত। বৌদ্ধ-স্তোত্ৰ আৰু জৈন স্তোত্ৰ এই দুখন স্তোত্ৰ কাব্যও ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত। দুয়োখন কাব্য ক্ৰমে বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু জৈনধৰ্ম প্ৰচাৰৰ আৰু প্ৰসাৰৰ বাবে ৰচিত হৈছিল।

৬.৪.৩ বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* উল্লেখ

এতিয়া আপুনি বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত *ঋতুসংহাৰ* শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত। এই খণ্ডকাব্যখনত ভাৰতবৰ্ষত সততে দেখা পোৱা ছয় ঋতুৰ বৰ্ণনা ক্ৰমশঃ কবিজনে তুলি ধৰিছে। *ঋতুসংহাৰ* নামটোৱে ঋতুসমূহৰ সমাহাৰ বা সমষ্টিক বুজায়। ইয়াত কবিজনে ক্ৰমে গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত আৰু বসন্ত এই ছয়ঋতুৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা ১১৪ টা শ্লোকত প্ৰকাশ কৰিছে। ছয় ঋতু

বর্ণনা কৰাৰ লগতে প্ৰত্যেক ঋতুৰ আগমনত বাহ্যিক জগত তথা মানৱ হৃদয়ত যি পৰিবৰ্তন দেখা যায় আৰু প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অন্তৰত যি অপূৰ্ব ভাৱৰ সৃষ্টি হয়, সেইবোৰেই এই কাব্যৰ বর্ণনাৰ বিষয়।

এই কাব্যখন বসন্ত ঋতুৰ বর্ণনাৰে সমাপ্ত হৈছে। কালিদাসে ঋতুসমূহৰ বর্ণনা কৰোতে বাল্মীকিৰ *ৰামায়ণৰ* বর্ণনা সমুখত ৰখা যেন বোধ হয়। ভাৰতৰ কবিসম্ৰাট কালিদাসৰ দ্বাৰা মন্দাক্ৰান্তা ছন্দত বিৰচিত *মেঘদূত গীতিকাব্যৰ* আদি গ্ৰন্থ। এই কাব্যখন দুটা ভাগত বিভক্ত— পূৰ্বমেঘ আৰু উত্তৰমেঘ। বাল্মিকী ৰামায়ণত ৰামৰ সীতা বিৰহৰ যি ছাঁ, তাৰ অনুপ্ৰেৰণাতে কালিদাসে *মেঘদূত* ৰচনা কৰিছে যেন বোধ হয়। ইয়াৰ কাহিনীভাগ বৰ মর্মস্পর্শী বিষয়বস্তুৰ উপজীব্য কৰি ৰচনা কৰা হৈছে। প্ৰভু কুবেৰৰ আদেশ পালনত ব্যর্থ হৈ ৰামগিৰিনিবাসী যক্ষই আকাশত বাৰিষাৰ মেঘ দেখা দিয়াৰ লগে লগে অদম্য বাসনাত ব্যাকুল হৈ জড়চেতনৰ কথা পাহৰি মেঘখণ্ডক প্ৰিয়তমাৰ ওচৰলৈ বাতৰি নিবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। কাব্যখনৰ পূৰ্বমেঘত বাহ্য প্ৰকৃতিৰ মনোৰম চিত্ৰাঙ্কন আৰু উত্তৰমেঘত অন্তঃপ্ৰকৃতিৰ বর্ণনা দেখা যায়। মেঘদূত কাব্যত নর্মদা নদী, বিদিশা নগৰী, বেত্ৰবতী নদী, অবন্তী ৰাজ্যৰ ৰাজধানী, উজ্জয়িনী আদিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। উত্তৰ মেঘত অলকাপুৰীৰ বর্ণনাও আছে। খণ্ডকাব্যৰ আদ্য সৃষ্টিৰূপে এই কাব্যখন পিছলৈ *দূতকাব্য* নামৰ *গীতিকাব্য* সৃষ্টিৰ প্ৰেৰণাৰ স্থল হয়গৈ। *দূতকাব্যৰ* ভিতৰত নেমিদূত, পৱনদূত, হংসদূত আদি উল্লেখযোগ্য। আকৌ অমৰুৰ *অমৰুশতক*, বিল্হনৰ *চৌৰপঞ্চাশিকা* গোবর্ধনৰ *আর্যাসপ্তশতী* আদি *গীতিকাব্যৰ* অন্তর্ভুক্ত।

পার্শ্বাভ্যুদয় নামৰ *গীতিকাব্যখন* জৈন কবি জিনাসনে জৈন ভগবান্ পার্শ্বনাথৰ জীৱন-চৰিতৰ ওপৰত ৰচনা কৰে। এই কাব্যখন চাৰিটা সর্গত ৰচিত। কাব্যখনত থকা ৩৬৪টা শ্লোকৰ ভিতৰত প্ৰায় ১২০টা শ্লোক *মেঘদূত* কাব্যত পোৱা যায়।

ঘটকর্পৰ নামৰ *গীতিকাব্যখন* মেঘদূতৰ অনুপ্ৰেৰণাতে ৰচিত হৈছে। এই কাব্যখন মাত্ৰ বাইশটা শ্লোকত ৰচিত। পৰম্পৰা মতে বিক্ৰমাদিত্য ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত এজনে মেঘদূত কাব্যৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰিছিল।

কাব্যখনৰ কোনো কোনো পাণ্ডুলিপিত ৰচক হিচাপে মহাকবি কালিদাসৰ নামো পোৱা গৈছে। কাব্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ আচার্য অভিনৱগুপ্তই এই *ঘটকর্পৰ গীতিকাব্যৰ* ওপৰত এটা টীকাও লিখে। মূলত বর্ষা ঋতুৰ আগমনত কোনো বিৰহী ৰমণীয়ে দূৰত থকা নিজৰ প্ৰেমিকলৈ মেঘৰ জৰিয়তে পঠোৱা এক বার্তাৰ আলম লৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছে। সেই ফালৰ পৰা এই কাব্যখনক সম্পূর্ণভাৱে *মেঘদূতৰ* এক ক্ষুদ্ৰ অনুকৰণ বুলি ক'ব পৰা যায়। *ঘটকর্পৰ* আৰু কালিদাসৰ ৰচনাই পৰৱর্তীকালৰ সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যত যথেষ্ট প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে।

নেমিদূত কাব্যখন সপ্তদশ শতিকাত বিক্ৰম নামৰ এখন কবিয়ে ৰচনা কৰে। কাব্যখন কবিয়ে স্বামী নেমিনাথৰ জীৱনীৰ ওপৰত ৰচনা কৰে। ইয়াত *মেঘদূতৰ* ১২৫টা শ্লোক উদ্ধৃত হৈছে।

পৱনদূত নামৰ *গীতিকাব্যখন* ত্রয়োদশ খ্রীষ্টাব্দত ধোয়ীয়ে ৰচনা কৰে। এই *গীতিকাব্যখনো মেঘদূতক* আলম কৰি ৰচিত হৈছে। *পৱনদূত* কাব্যখনত ৰজা লক্ষ্মণসেন আৰু মলয় পর্বতৰ গন্ধর্বকন্যা কুৱলয়ৱতীৰ কাহিনী বর্ণিত হৈছে। ৰজা লক্ষ্মণসেনে দক্ষিণফালে দিগ্বিজয় কৰিবলৈ যোৱাত কুৱলয়ৱতীৰ প্রণয়পাশত আৱদ্ধ হয় আৰু দক্ষিণ-পূব বতাহক দূতৰূপে পঠায়। এইবোৰেই কাব্যখনৰ বর্ণনাৰ বিষয়বস্তু। ত্রয়োদশ খ্রীষ্টাব্দতে আব্দুল ৰহমান নামৰ এজন মুছলমান কবিয়ে *সন্দেশৰাসক* নামৰ এখন সুন্দৰ *দূতকাব্য* ৰচনা কৰে। ইয়াৰ পিছৰ পর্যায়ত পঞ্চদশ খ্রীষ্টাব্দতে বিষ্ণুদাস নামৰ এজন কবিয়ে *মনোদূত*, ষোড়শ খ্রীষ্টাব্দতে মাধৱ কবীন্দ্র ভট্টাচার্যই *উদ্ধৱদূত* আৰু সপ্তদশ খ্রীষ্টাব্দত গৌড়ীয় সম্প্রদায়ৰ কবি ৰূপগোস্বামীয়ে 'উদ্ধৱসন্দেশ' নামৰ কাব্যখন ৰচনা কৰে। *হংসদূত* নামৰ এখন দূতকাব্য ৰূপগোস্বামী নামৰ আন এজন কবিয়ে ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও *চাতকদূত*, *কোকিলদূত* আদি অনেক *দূতকাব্য* সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হৈছে।

প্রাচীন কালৰ পৰা প্রাকৃত ভাষাত গীতি-কাব্য ৰচিত হৈছে। সাতবাহন বংশীয় ৰজা হালে *গাথাসপ্তশতী*ত যিবোৰ গাথা সংকলিত কৰিছে, সেইবোৰ শৃংগাৰ ৰসেৰে পৰিপূর্ণ। এই কাব্যখন প্রথম খ্রীষ্টাব্দত প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত হয়। গ্রাম্য জীৱনৰ সহজ সৰলতাৰ লগত এই গাথাবোৰৰ ওতঃপ্রোত সম্বন্ধ দেখা যায়। কবিয়ে ইয়াত মানৱ জীৱনৰ বিবিধ অৱস্থাৰ সজীৱ চিত্রণো দাঙি ধৰিছে।

ইয়াৰ পিছত হালৰ গাথা সপ্তশতীৰ আর্হিত গোবর্ধনে সংস্কৃতত আর্যাসপ্তশতী ৰচনা কৰে। তেওঁ আছিল বংগৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ সভাকবি তথা কবি জয়দেৱৰ সমকালীন।

অমৰুশতক নামৰ *গীতিকাব্যখন* কবি অমৰুৱে ৰচনা কৰিছিল। অমৰু নৱম খ্রীষ্টাব্দৰ পূর্বৰ কবি বুলি জনা যায়। অমৰুশতক কাব্যখন এশ শ্লোকৰ সমষ্টি। কাব্যখনৰ পদ্যসমূহ অতি মনোগ্রাহী। বিভিন্ন ছন্দৰ লগতে দীঘল দীঘল সমাসৰো সুন্দৰ সমাবেশ এই কাব্যখনত দেখা যায়। এই গীতি কাব্যখন শৃংগাৰ ৰসৰ সুন্দৰ নির্দশন। প্রবাদমতে ভগৱান আদি শংকৰাচার্যই মণ্ডনমিশ্রৰ পত্নী ভাৰতীৰ আগত ৰতিশাস্ত্র বিষয়ক প্রশ্নৰ যথাযথ উত্তৰ দিয়াত অসমর্থ হোৱাত অমৰু নামৰ এজন ৰজাৰ দেহত থাকি অন্তঃপুৰত ৰাণীৰ সৈতে বহুদিন বসবাস কৰি ৰতি সম্বন্ধে যথেষ্ট জ্ঞান লাভ কৰে আৰু সেই ৰতি সম্বন্ধীয় অভিজ্ঞতাৰে *অমৰুশতক গীতিকাব্যখন* ৰচনা কৰে। কাব্যখনত ভাষাৰ লালিত্য, প্রেমৰ গভীৰত্ব আদি সুন্দৰভাৱে প্রকাশ ঘটিছে।

চৌৰপঞ্চাশিকা নামৰ *গীতিকাব্যখন* একাদশ শতিকাত কাশ্মীৰি কবি বিল্হনে ৰচনা কৰে। এই *গীতিকাব্যখনত* পঞ্চাশটা শ্লোক আছে। প্রতিটো শ্লোকত কবিয়ে প্রেমিক-প্রেমিকাৰ প্রণয়ৰ মধুৰ বর্ণনা দাঙি ধৰিছে। বর্ণনা মতে কবি বিল্হন গুজৰাটৰ ৰজা বীৰ সিংহৰ কন্যাৰ গৃহ শিক্ষকৰূপে নিযুক্ত হৈছিল। সময়ত বিল্হন আৰু ৰাজ কন্যাৰ মাজত গভীৰ প্রেম গঢ়ি উঠে। সেই কথা ৰজাৰ কাণত পৰিলত ৰজাই খঙত

অগ্নিশর্মা হৈ বিল্‌হনক মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। এদিনাখন বিল্‌হনক মৃত্যুদণ্ডৰ বাবে বধ্যভূমিলৈ লৈ যোৱা হ'ল। সেই সময়ত বিল্‌হনে যাত্রাপথত প্রেমিকাক উদ্দেশ্য কৰি মুখে মুখে পঞ্চাশটা শ্লোক ৰচনা কৰি শেষৰ শ্লোকটো গাই থাকোতে ঘাতকে ৰজাৰ ওচৰলৈ গৈ সকলো কথা বিৱৰি কোৱাত ৰজাই বিল্‌হনক ক্ষমা কৰি বিধিমতে নিজ কন্যাক দান কৰে।

গীতিকাব্যৰ অন্তর্গত স্তোত্র কাব্য বা ভক্তি কাব্যসমূহ ভক্তি-ভাৱসম্পন্ন আৰু সেইকাৰণে সমাজত অতি জনপ্রিয়। শৃংগাৰ ৰসাত্মক *গীতিকাব্যৰ* লগে লগে এই ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যসমূহক* সংস্কৃত কবিসকলে ধর্মীয় আৰু দার্শনিক অনুভূতিসম্পন্ন শ্রোতাসকলক উদ্দেশ্যি সৃষ্টি কৰিছিল। নিজৰ উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ প্রতি কবিৰ হৃদয়ত উদ্ভাসিত হোৱা সংবেদনশীল ভাবৰ অনুভূতি এনেবোৰ কাব্যৰ যোগেদি প্রকাশিত হৈছে। এই ভক্তিগীতসমূহত কেতিয়াবা উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ শাৰীৰিক সৌন্দর্যৰ প্রশংসাও কৰা হয়।

স্তোত্রকাব্য বা ভক্তি কাব্যসমূহৰ ভিতৰত কালিদাসৰ *শ্যামলা দণ্ডক* কাব্য অতি প্রাচীন। এই কাব্যখনৰ ৰচক কালিদাস বুলি কোৱা হয় যদিও, ই সম্পূর্ণ সত্য বুলি প্রমাণিত হোৱা নাই। কাব্যখনত দেৱী সৰস্বতীৰ স্তুতি বর্ণনা কৰা হৈছে।

গদ্যকবি বাণে সপ্তম শতিকাত *চণ্ডীশতক* নামে এখনি ভক্তিমূলক গীতিকাব্য ৰচনা কৰিছিল। কাব্যখনত এশ দুটা শ্লোক আছে। *মার্কণ্ডেয় পুৰাণত* বর্ণিত দেৱী মাহাত্ম্য এই কাব্যখনৰ উৎস। এইখন কাব্যত দেৱী চণ্ডীৰ স্তুতি অর্চনা কৰা হৈছে। কাব্যখনত দীঘল দীঘল সমাস আৰু বিভিন্ন অলংকাৰৰ সমাহাৰ দেখা যায়।

সূর্যশতক কাব্যখন ময়ূৰে ৰচনা কৰিছিল। কিম্বদন্তী মতে ময়ূৰ বাণৰ শহুৰেক আছিল। বাণ আৰু ময়ূৰ দুয়োজনেই সপ্তম শতিকাৰ পূর্বভাগৰ কবি আছিল। এই কাব্যখনত এশ এটা শ্লোকত সূর্যদেৱতাৰ স্তুতি কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি সূর্যদেৱতাৰ বিভিন্ন অংগ, ৰথ আৰু ঘোঁৰা আদিৰ বর্ণনাও কৰা হৈছে।

ভক্তামৰস্তোত্র কাব্যখন মানতুংগ নামৰ জৈন সম্প্রদায়ভুক্ত কবি এজনে ৰচনা কৰে। মানতুংগই জৈন মুনিক স্তুতি কৰি ৰোগমুক্ত হ'বলৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰিছিল। কবি মানতুংগ বাণভট্ট আৰু ময়ূৰৰ সমসাময়িক আছিল।

গাণ্ডীস্তোত্রগাথা নামৰ গীতিকাব্যখন প্রথম খ্রীষ্টাব্দত অশ্বঘোষে ৰচনা কৰে। অশ্বঘোষৰ পিছত ১০০ খ্রীষ্টাব্দত মাতৃচেতে *চতুঃশতক* আৰু *অৰ্ধশতক* নামৰ দুখন স্তুতি কাব্য ৰচনা কৰে। এই কাব্য দুখন তিব্বতী ভাষালৈ অনূদিত হৈছে। ঠিক একেদৰে *সুপ্রভাতস্তোত্র* আৰু *অষ্টকমহাশ্রীচৈত্যস্তোত্র* এই দুখন কাব্য ৰজা হর্ষণ (৭০০ খ্রীষ্টাব্দত) ৰচনা কৰে। কাব্যখনত বৌদ্ধ ধর্মৰ বিষয়ে লিখা হৈছে। *চতুঃস্তৱ* নামৰ এখন বৌদ্ধ-স্তোত্র আচার্য নাগার্জুনে ৰচনা কৰে। এই কাব্যখনো তিব্বতী ভাষালৈ অনূদিত হয়।

স্তোত্ৰৰত্ন নামৰ এখন *স্তোত্রকাব্য* যমুনাচার্যই দশম শতাব্দীত ৰচনা কৰে। এই কাব্যখন বৈষ্ণৱ ধর্মৰ উপদেশ প্রচাৰ কৰিবলৈ ৰচনা কৰা হৈছিল। *কৃষ্ণকর্ণামৃত* নামৰ স্তোত্রকাব্যখন লীলাশুকে ৰচনা কৰে। লীলাশুক অতিকৈ কৃষ্ণভক্ত আছিল। তাৰ প্রভাব

এই কাব্যত দেখা যায়। বালকৃষ্ণৰ নানান লীলাৰ বৰ্ণনা থকা এই কাব্যখন ৩০০ শ্লোকৰ সমষ্টি। কাব্যখনত গোপবধুসকলৰ কৃষ্ণভক্তিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। গ্ৰন্থখন তিনিটা আশ্বাসত বিভক্ত। এই কাব্যখনত ৰাসক্ৰীড়াৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। পঞ্চদশ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগত আবিৰ্ভাব হোৱা শ্ৰীচৈতন্য আৰু অসমত আবিৰ্ভাব হোৱা শ্ৰীমাধৱদেৱৰ ওপৰত *কৃষ্ণকৰ্ণামৃত*ৰ বহুখিনি প্ৰভাৱ দেখা পোৱা যায়।

লক্ষ্মী হস্ৰ নামৰ ভক্তি কাব্যখন বৈষ্ণৱ কবি বেংকটাধ্বৰিয়ে ৰচনা কৰিছিল। মাদ্ৰাজ নিবাসী এই কবিজনাৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সপ্তদশ খ্ৰীষ্টাব্দ। এই সংস্কৃত কাব্যখনত কবিয়ে লক্ষ্মীৰ স্তুতি প্ৰশংসা এহেজাৰ শ্লোকত কৰিছে।

স্তুতিকুসুমাঞ্জলি কাব্যখন চতুৰ্দশ খ্ৰীষ্টাব্দত জগদ্ধৰ ভট্টই ৰচনা কৰে। কাব্যখনত ৩৮টা স্তোত্ৰ আৰু ২৪০০টা শ্লোক আছে। এই কাব্যখন কৰুণ ৰসযুক্ত আৰু কাব্যখনত বিভিন্ন অলংকাৰৰ সমাবেশ ঘটিছে।

মুকুন্দমালা নামৰ বৈষ্ণৱ স্তোত্ৰ কাব্যখন কুলশেখৰে ৰচনা কৰে। এই স্তোত্ৰকাব্যখনক বৈষ্ণৱ স্তোত্ৰসমূহৰ মুকুট মণি গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা ৩৪টা।

শিৱমহিম্নঃ স্তোত্ৰ কাব্যখন ভগৱান শংকৰক স্তুতি কৰি ৰচনা কৰা হৈছে। এই কাব্যখন আচাৰ্য পুষ্পদণ্ড নামৰ এজন ব্যক্তিয়ে ৰচনা কৰা বুলি জনা যায়। কবিজনাৰ আবিৰ্ভাৱ কাল দশম খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগৰ বুলি অনুমান কৰা হয়।

সৌন্দৰ্যলহৰী আৰু *শিবানন্দলহৰী* এই দুখন স্তোত্ৰকাব্য শংকৰাচাৰ্যই ৰচনা কৰে। বৰ্তমান কেৰালা ৰাজ্যৰ এখন ভিতৰুৱা গাঁৱত শংকাৰাচাৰ্যৰ জন্ম হৈছিল। এওঁক ভগৱান শিৱৰ অৱতাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। বাল্যকালত সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰি মাত্ৰ ৩২ বছৰ বয়সতে তেওঁ অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শন প্ৰতিষ্ঠা কৰি বিখ্যাত হৈ পৰে। দহখন মুখ্য উপনিষদ, *ব্ৰহ্মসূত্ৰ* আৰু *শ্ৰীমদ্ভগবদ্ গীতা*ৰ ওপৰত ভাষ্য প্ৰস্তুত কৰি অদ্বৈত সিদ্ধান্ত প্ৰচাৰ কৰে। শংকৰাচাৰ্য ৰচিত *সৌন্দৰ্যলহৰী* স্তোত্ৰকাব্যত এশটা শ্লোকত মহাদেৱী পাৰ্বতীৰ অপৰিসীম সৌন্দৰ্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। একেদৰে *শিবানন্দলহৰী* স্তোত্ৰ কাব্যখনত এশ শ্লোকত কবিজনে শিৱৰ স্তুতি কৰিছে।

মোহমুদ্গৰ বা *ভজগোবিন্দস্তোত্ৰত* কবিয়ে দাৰ্শনিক সত্যৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে। মানুহৰ মোহভংগ কৰাই এই কাব্যৰ উদ্দেশ্য। কাব্যখনৰ ভাষা অতি সহজ আৰু সৰল।

সংস্কৃত গীতিকাব্য বা ভক্তিগীতৰ ইতিহাসত জয়দেৱ বিৰচিত *গীতগোবিন্দ* কাব্যৰ স্থান কালিদাস বিৰচিত *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যৰ পিছতেই। এই *গীতিকাব্য*খন দ্বাদশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ বংগদেশৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ ৰাজসভাৰ কবি জয়দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই কাব্যখন ১২টা সৰ্গৰ সমষ্টি তথা ইয়াত ৰাধাকৃষ্ণৰ লীলা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

গীতিকবি জয়দেৱে জীৱনৰ প্ৰথম সময়খিনি মথুৰা আৰু বৃন্দাবন পৰিভ্ৰমণ কৰি ৰাধাকৃষ্ণৰ বিষয়ে মনোমোহা গীত-মাত তথা কাহিনী শুনি বৰকৈ আপ্লুত হৈছিল। তাৰ পাছত তেওঁ পুৰীৰ জগন্নাথ ধাম দৰ্শন কৰিবলৈ যায়। তাত তেওঁ পদ্মাৱতী নামেৰে এগৰাকী নাৰীক বিয়া কৰায়। জয়দেৱ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ দ্বাৰাও সন্মানিত হৈছিল।

আনকি তেওঁ ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পঞ্চৰত্নৰ অন্যতমৰূপে বিৰাজ কৰিছিল। লক্ষ্মণসেনৰ ৰাজত্বকাল অনুসৰি জয়দেৱৰ আৱির্ভাৱ কাল দ্বাদশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শেষভাগ বুলি কবি সমাজে কয়।

পণ্ডিত জগন্নাথ ৰচিত *গংগালহৰী, অমৃতলহৰী, কৰুণালহৰী, লক্ষ্মীলহৰী* আৰু *সুধালহৰী* এই পাঁচখন *গীতিকাব্যত* ভক্তিৰসৰ আমেজ পোৱা যায়।

এনে বহু ভক্তি গীত দেশৰ প্ৰান্তে প্ৰান্তে ৰচিত, পঠিত আৰু গীত হৈ আহিছে, সেই সকলোবোৰৰ উল্লেখ কৰা অসম্ভৱ।

জানি থোৱা ভাল

চম্পূকাব্য আৰু *গীতিকাব্য*সমূহৰ উপৰি সংস্কৃত সাহিত্যত ঐতিহাসিক কাব্যৰো উল্লেখ পোৱা যায়। ইতিহাসৰ বর্ণনা যি কাব্যত সন্নিবিষ্ট থাকে, সেইসমূহকে ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হয়। অৱশ্যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় কবিসকলে ৰাজসভাত উপস্থিত থাকি ৰজাৰ গুণানুকীর্তন কৰি কাব্য লিখিছিল। এই কাব্যবোৰক যুক্তিৰ ভিত্তিত লিখা ইতিহাস বুলি স্বীকাৰ কৰাটো অনুচিত। কাৰণ তাত ৰজাসকলৰ গুণানুকীর্তনৰ বাহিৰে আনকি চন, তাৰিখ আদিৰো উল্লেখ পোৱা নাযায়। *ঋগ্বেদৰ* পাতত থকা উপাখ্যানবোৰ ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎস। *ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ, বেদাংগ* সাহিত্যতো ঐতিহাসিক আখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যত বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যেনে— বাণভট্ট বিৰচিত *হর্ষচৰিত গ্ৰন্থ*, প্ৰৱৰসেন বিৰচিত *সেতুবন্ধ*, পদ্মগুপ্তৰ *নবসাহসাংকচৰিত*, বিল্হনৰ *বিক্ৰমাংকদেৱচৰিত*, কল্হনৰ *ৰাজতৰঙ্গিনী*, ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ বিষ্ণু ভক্তিৰ ওপৰত ৰচিত ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* আভাস দাঙি ধৰক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

৬.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলংকাৰিক বিশ্বনাথে *চম্পূকাব্যৰ* এক সহজলভ্য সংজ্ঞা এইদৰে দাঙি ধৰিছে— "গদ্যপদ্যময়ং কাব্যং চম্পূৰিত্যভিধীয়তে"। অর্থাৎ গদ্যপদ্যময়ী ভাষাত যি কাব্য ৰচনা কৰা হয়, সেয়ে *চম্পূকাব্য*।

- বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* কথা জানিব পৰা গ'ল, যেনে— *নলচম্পূ* (ত্রিবিক্রমভট্ট বিৰচিত) *ৰামায়ণচম্পূ* (ভোজৰাজ বিৰচিত) ইত্যাদি, লগতে তাত বর্ণিত বিষয়বস্তুসমূহৰো কিছু চমু আভাস পোৱা গ'ল।
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম ৰমনীয় অংগস্বৰূপ হৈছে *গীতিকাব্যসমূহ*। ইংৰাজীত এই শ্ৰেণীৰ কাব্যক *lyric poem* বুলি জনা যায়। অতিশয় আৱেগিক অনুভূতিপূর্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাৱযুক্ত অথচ মাধুর্যময় কবিতাক *গীতিকাব্য* আখ্যা দিয়া হয়।
- *গীতিকাব্যক* প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। ১। ভক্তি-মূলক গীতিকাব্য বা স্তোত্রকাব্য আৰু ২। শৃংগাৰ প্ৰধান গীতিকাব্য বা সন্দেশকাব্য।
- ইতিহাসৰ বর্ণনা যি কাব্যত সন্নিবিষ্ট থাকে, সেই সমূহকে ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হয়। *ৰামায়ণ-মহাভাৰতক* ভাৰতীয় পৰম্পৰাত *ঐতিহাসিক মহাকাব্য* বুলি কোৱা হয়।

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৰ (১৯৯২) ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;* গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

২) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি;* গুৱাহাটী, গ্ৰন্থপীঠ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Kale, M. R. (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalama of Kalidasa;* Delhi : MBD et al.

৪) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP.

৫) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

৬) Radhakrishnan, C. S. (2005) : *Kalidasa New Perspective*; Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *চম্পূকাব্যৰ* জগতখনত সোমদেৱসূৰীৰ *যশস্তিলকচম্পূয়ে* বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে বুলি আৰম্ভ কৰি কাব্যখনৰ এটি চমু আভাস দাঙি ধৰিব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিষ্ণু ভক্তিৰ ওপৰত ৰচিত গীতিকাব্য যেনে— *কৃষ্ণকর্ণামৃত* আদি কাব্যৰ চমু আভাস দিব লাগিব।

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ গীতিকাব্যৰ ভাগসমূহ উল্লেখ কৰক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ চম্পূকাব্য কাক বোলে? ইয়াৰ উৎস কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ বাণভট্টৰ ৰচনাৱলীৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত থকা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত থকা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে আভাস দাঙি ধৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ঃ ঐতিহাসিক কাব্য, লিপিকাব্য, কোষকাব্য আৰু পালিকাব্য

অধ্যায় গাথঁনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ ঐতিহাসিক কাব্য আৰু ইয়াৰ উৎস

৭.৩.১ বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ

৭.৪ লিপি কাব্য আৰু বিভিন্ন লিপি কাব্যৰ উল্লেখ

৭.৫ কোষকাব্য আৰু বিভিন্ন কোষকাব্যৰ উল্লেখ

৭.৬ পালিকাব্য আৰু ইয়াৰ উল্লেখ

৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.১০ আর্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ঐতিহাসিক কাব্যৰ লক্ষণ, ইয়াৰ উৎস তথা বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ বিষয়ে জানিব
- লিপি কাব্য তথা বিভিন্ন লিপি কাব্যৰ বিষয়ে অবগত হ'ব
- কোষকাব্য তথা বিভিন্ন কোষকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- পালিকাব্যৰ বিষয়ে চমু আভাস পাব।

৭.২ পৰিচয়

চম্পূকাব্য আৰু গীতিকাব্য অধ্যয়নৰ পিছত এতিয়া আপুনি ঐতিহাসিক কাব্য, লিপি কাব্য, কোষকাব্য আৰু পালকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহত্যৰ ঐতিহাসিক কাব্যসমূহে এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। ঠিক তেনেদৰে লিপি কাব্য, কোষকাব্য আৰু পালিকাব্যৰো সমানেই গুৰুত্ব দেখা যায়। ঐতিহাসিক কাব্য অধ্যয়নৰ জৰিয়তে আমি সেই নির্দিষ্ট সময়ৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰো। ঐতিহাসিক কাব্য অধ্যয়নে আমাক কেতিয়াবা বহুখিনি অনুপ্রেৰণাও যোগায়।

এতিয়া এই অধ্যায়ত আপুনি ঐতিহাসিক কাব্যৰ লক্ষণৰ লগতে ইয়াৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ কিছুসংখ্যক উল্লেখযোগ্য ঐতিহাসিক কাব্যৰ লগতো পৰিচিত হ'ব। ঐতিহাসিক কাব্যৰ পিছত লিপিকাব্যৰ লক্ষণ তথা বিভিন্ন উল্লেখযোগ্য লিপিকাব্যৰ বিষয়ে

অৱগত হয়। ইয়াৰ পিছত কোষকাব্য আৰু পালিকাব্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যত থকা উল্লেখযোগ্য কোষকাব্য আৰু পালিকাব্যৰ বিষয়ে এই অধ্যায়ৰ পৰা অৱগত হ'ব পাৰিব।

৭.৩ ঐতিহাসিক কাব্য আৰু ইয়াৰ উৎস

ইতিহাসৰ বর্ণনা যি কাব্যত সন্নিবিষ্ট থাকে, সেই সমূহকে ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হয়। ভাৰতীয় ঐতিহাসিক কাব্যসমূহত যুদ্ধ-বিগ্রহাদি ঘটনাৰ বর্ণনা দেখা পোৱা যায়। আকৌ আমাৰ জীৱন-যাত্রাৰ ভূল শুধৰণিৰ বাবে যিবোৰৰ আৱশ্যক সেই ৰোৱহে ভাৰতীয় ইতিহাসত সন্নিবেশ কৰা হৈছে। জনসাধাৰণৰ মাজত এটা মহৎ আদর্শ দাঙি ধৰাটোৱেই হৈছে ভাৰতীয় ইতিহাসৰ ঘাই উদ্দেশ্য। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্রাচীন অংশত বুৰঞ্জীমূলক কাব্যৰ পৰিমাণ অতি নগণ্য। ঐতিহাসিক তথ্যৰ প্রতি প্রাচীন কবিসকলৰ সজাগতাৰ অভাৱ আৰু দায়িত্বহীনতাই ইয়াৰ মূল কাৰণ। অৱশ্যে ব্রাহ্মণসকলে সমকালীন ৰজাসকলৰ মহানতাৰ প্রশংসাসূচক কথা লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে।

আপুনি এতিয়া ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব। ঋগ্বেদৰ পাতত থকা উপাখ্যানবোৰ ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎস। ব্রাহ্মণগ্রন্থসমূহৰো ঐতিহাসিক তথ্য নিহিত আছে। বেদাংগ সাহিত্যতো ঐতিহাসিক আখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰামায়ণ-মহাভাৰতক ভাৰতীয় পৰম্পৰাত "ঐতিহাসিক মহাকাব্য" বুলি কোৱা হয়। পুৰাণসমূহত প্রাপ্ত বিভিন্ন বংশাৱলীবোৰ ইতিহাসৰ দ্যোতক। শিলালিপিবোৰ ঐতিহাসিক সাহিত্যৰ মাজতেই পৰে। ৰঘুবংশ, সেতুবন্ধ আদি কাব্যৰ মাজেৰেও ইতিহাসৰ উমান পোৱা যায়। কাৰণ ৰঘুবংশৰ পাতত আমি ঈক্ষ্বাকুবংশীয় ৰজাসকলৰ বর্ণনা পাওঁ। অৱশ্যে হর্ষচৰিত, নৱসাহসাংকচৰিত, বিক্রমাংকদেৱচৰিত, ৰাজতৰঙ্গিনী আদিহে ঐতিহাসিক কাব্যৰ প্রতিনিধি বুলি কব পৰা যায়।

৭.৩.১ বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ

ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎসৰ পিছত আপুনি বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ বিষয়ে এতিয়া জানিব পাৰিব। ঐতিহাসিক কাব্যৰ কথা মনলৈ আহিলে প্রথমেই হর্ষচৰিতৰ কথা আহে। বাণভট্ট বিৰচিত **হর্ষচৰিত** আখ্যায়িকাখনক এখন ঐতিহাসিক কাব্য বুলি ধৰা হয়। আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে আখ্যায়িকা হ'ল গদ্যকাব্যৰ এক ভাগ। এইখন আখ্যায়িকা আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু অধ্যায়সমূহক উচ্ছ্বাস বুলি কোৱা হয়। কাব্যখনৰ প্রথম তিনিটা অধ্যায়ত বাণৰ বংশোৎপত্তি আৰু তেওঁৰ পূর্বজসকলৰ তথা নিজৰ আগবয়সৰ "আত্মকথা" বর্ণিত হৈছে। বাকী পাঁচটা উচ্ছ্বাসত থানেশ্বৰৰ ৰজা হর্ষর্ধনৰ আগজীৱনৰ কথা পূর্বজসকলৰ বুৰঞ্জীসহ কথিত হৈছে। যদিও বাণে ৰচনাৰ কোনো চন-তাৰিখ ক'তো উল্লেখ কৰা নাই তথাপি হর্ষচৰিত গ্রন্থখনে ৰচক বাণৰ বিষয়ে ভালেখিনি তথ্য আমাক নিশ্চিতভাৱে জানিবলৈ দিছে। আকৌ বাণৰ পৃষ্ঠপোষক হর্ষবধনৰ পূর্বপুৰুষ আৰু তেওঁৰ নিজৰ বিষয়ে অনেক ঐতিহাসিক তথ্য জনাত সহায় হৈছে।

সেতুবন্ধঃ সপ্তম শতাব্দীত কাশ্মীৰৰ ৰজা প্ৰৱৰসেনে "সেতুবন্ধ" নামৰ ঐতিহাসিক কাব্য এখন ৰচনা কৰে। এই কাব্যখন ৰাৱণবধ নামেৰেও জনাজাত। সেতুবন্ধ ১৫ টা আশ্বাসৰ সমষ্টি। ইয়াত বানৰ সেনাই সীতা উদ্ধাৰৰ বাবে তৈয়াৰ কৰা সেতুবন্ধনপৰা আৰম্ভ কৰি ৰাৱণবধলৈকে সকলো বৰ্ণনা কৰা আছে।

নৰসাহসাংক চৰিতঃ কবি পদ্মগুপ্ত বা পৰিমল গুপ্তই ১০ ম শতাব্দীত "নৰসাহসাংক- চৰিত" নামেৰে এখন ঐতিহাসিক কাব্য ৰচনা কৰে। ১৮ টা সৰ্গত এই কাব্যখন বিভক্ত। ইয়াত মালৱৰাজ সিন্ধুৰাজৰ ইতিহাস বৰ্ণিত হৈছে। কাব্যখনত নাগ-ৰাজকুমাৰী শশীপ্ৰভাৰ লগত ধাৰাৰ প্ৰসিদ্ধ ৰজা ভোজৰ পিতৃ সিন্ধুৰাজৰ বিবাহ বৰ্ণনা কৰা আছে। ইয়াৰ সৰ্গত সিন্ধুৰাজৰ পূৰ্বৱৰ্তী আটাইবোৰ পৰমাৰবংশীয় ৰজাসকলৰ কালক্ৰম অনুসৰি বৰ্ণনা কৰা আছে। গতিকে এই কাব্যখন পৰমাৰবংশৰ ইতিহাস জনাৰ বাবে উপযোগী।

বিক্ৰমাংকদেৱচৰিতঃ কাশ্মীৰৰ মহাকবি বিলহনে "বিক্ৰমাংকদেৱ চৰিত" ৰচনা কৰে। এই ঐতিহাসিক কাব্যখন ওঠৰটা সৰ্গত ৰচিত। দক্ষিণ ভাৰতৰ কল্যাণদেশৰ চালুক্য বংশীয় প্ৰসিদ্ধ ৰজা ষষ্ঠ বিক্ৰমাদিত্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ১৮ টা সৰ্গত বিক্ৰমাদিত্যৰ গুণানুকীৰ্তন তথা তেওঁৰ বংশৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰি "বিক্ৰমাংকদেৱ-চৰিত" ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থ দুখনত চালুক্য বংশীয় বিক্ৰমাদিত্যৰ পূৰ্বজ ৰাজসকলৰ বিক্ষিপ্ত বৰ্ণনা কৰাৰ পিছত বিক্ৰমৰ পিতৃৰ ৰাজ্যজয়ৰ বিৱৰণ দিছে। ইয়াৰ পাছত জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা সোমেশ্বৰক সিংহাসনচ্যুত কৰি বিক্ৰমৰ সিংহাসন আৰোহণ আৰু কণিষ্ঠ ভ্ৰাতাৰে তেওঁৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কবিয়ে চোল সকলৰ বিপক্ষে বিক্ৰমে কৰা সমৰাভিযানৰ বৰ্ণনাও দিছে। কাব্যৰ অন্তত কবিয়ে নিজৰ বংশ পৰিচয় দিছে।

ৰাজতৰঙ্গিনীঃ ঐতিহাসিক কাব্য-পৰম্পৰাত লিখা আটাইবোৰৰ ভিতৰত বিজ্ঞানসন্মত গ্ৰন্থ হৈছে কলহনৰ "ৰাজতৰঙ্গিনী"। ইয়াত কবিয়ে কাশ্মীৰৰ নৃপতিসকলৰ ইতিহাস বহুত প্ৰাচীন কালৰপৰা আৰম্ভ কৰি ১২ শতাব্দীলৈ বৰ্ণনা কৰিছে। কাব্যখন আঠটা অধ্যায়ত ৰচিত আৰু অধ্যায়সমূহক তৰংগ বুলি কোৱা হয়।

জানি থোৱা ভাল

প্ৰাচীন ভাৰতীয় কবিসকলে ৰাজসভাত উপস্থিত থাকি ৰজাৰ গুণানুকীৰ্তন কৰি কাব্য লিখিছিল। এই কাব্যবোৰক বৈজ্ঞানিক ভিত্তিত লিখা ইতিহাস বুলি স্বীকাৰ কৰাটো অনুচিত। কাৰণ তাত ৰজাসকলৰ গুণানুকীৰ্তনৰ বাহিৰে আনকি চন, তাৰিখ আদিবো উল্লেখ নাথাকে।

হৰ্ষচৰিত কাব্যখন অধ্যয়ন কৰিলে আমি গম পাওঁ যে সেই সময়ত হিন্দুধৰ্ম অনেক সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত আছিল। কাব্যখনৰ চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসত সেই সময়ৰ নানান বেশ-ভুষা, পোছাক-পৰিচ্ছেদ, কাপোৰ আদিৰ বিষয়ে কিছু তথ্য লাভ কৰিব পাৰো।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ ৰাজতৰঙ্গিনী কাব্যখন কোনে ৰচনা কৰিছে?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ অমৰুশতক কাব্যখন কি শ্রেণীৰ কাব্য?

(ক) গীতিকাব্য (খ) চম্পূকাব্য (গ) ঐতিহাসিক কাব্য।

.....

৭.৪ লিপিকাব্য

সংস্কৃত সাহিত্যত লিপিকাব্যৰ এক সুকীয়া স্থান আছে। এই লিপিসমূহৰ সাহিত্যিক, সাংস্কৃতিক তথা ঐতিহাসিক মূল্য নুই কৰিব নোৱাৰি। পণ্ডিত বুহুলেৰৰ মতে পঞ্চম শতিকাত কাব্যিক ৰীতিত বহুতে গদ্য-পদ্য মিশ্রিত কাব্য ৰচনা কৰে। সেই কাব্যসমূহৰ নিৰ্দশন শিলালিপিত পোৱা যায়। এতিয়া আপুনি কেইখনমা উল্লেখযোগ্য লিপিকাব্যৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

(১) এলাহাবাদ লিপি ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত নিপুন কবিসকলৰ ভিতৰত হৰিসেনৰ স্থান আগত। এলাহাবাদৰ শিলালিপিয়েই তাৰ প্রমাণ। কবি হৰিসেন সমুদ্রগুপ্তৰ ৰাজকবি আছিল তেওঁ ৰজাক প্রশংসা কৰি ৩৪৫ খ্রীঃত লিখা ৰচনাৱলী প্রয়াগৰ অশোকস্তম্ভত খোদিত হৈ আছে। এইখন শিলালিপিৰ পৰা সম্রাট সমুদ্রগুপ্তৰ অসামান্য ব্যক্তিত্ব, দূৰদর্শিতা তথা তেওঁৰ বিভিন্ন মহান কার্যাৱলীৰ বর্ণনা পোৱা যায়। লিখিত তথ্য মতে ৰাজকবি হৰিসেনৰ পিতৃ ধ্রুৱভূতি সেই সময়ৰ গুপ্তবংশৰ জয় মহাদণ্ডনায়ক, এজন বিদ্যান, উচ্চ শ্রেণীৰ ৰাজনীতিজ্ঞ তথা নিপুন ব্যৱস্থাপক আছিল। কবি হৰিসেনেও পিতৃৰ দৰে সমুদ্র গুপ্তৰ ৰাজসভাৰ অগ্রণী কবি হ'ব পাৰিছিল আৰু শেষত ৰজাৰ অনুগ্রহত 'কুমাৰাদিত্য'ৰ পদৰ পৰা পর্যায়ক্রমে উন্নতি লাভ কৰি মুখ্য দণ্ডনায়ক পদত অধিষ্ঠিত হৈছিল। হৰিসেন ৰচিত এলাহাবাদ লিপি এক উচ্চ শ্রেণীৰ কাব্য। হৰিসেনে নিজেই লিপিৰ বিষয়ে এইদৰে মন্তব্য কৰিছে— 'এতচ্চ কাম্যমেষামেব ভট্টাৰকপাদানাং দাসস্য সমীপ পৰিসর্প সর্বানুগহোন্নীলিতমতেঃ খাদ্যটপাকিৰাস্য মহাদণ্ডনায়ক ধ্রুৱভূতি পুত্রস্য সন্ধিবিগ্রহিক কুমাৰামাত্য মহাদণ্ডনায়ক হৰিসেনস্য সর্বভূতি সুখায়ন্ত।'

এই এলাহাবাদ লিপিৰ পৰা সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ অতীত ইতিহাসৰ উৎস জানিব পাৰি। সেইবাবে এই লিপিৰ সাহিত্যিক তথা ঐতিহাসিক দুয়োটা দিশ গুৰুত্বপূর্ণ।

এলাহাবাদ লিপিত গদ্য-পদ্যৰ সংমিশ্রণ দেখা যায়। লিপিৰ শ্লোকসমূহত স্রগ্ধৰা, শার্দূলবিক্রিড়ীত, মন্দাক্রান্তা আদি বিভিন্ন ছন্দৰ প্রয়োগ দেখা যায়। কাব্যখনৰ গদ্যাংশত দীঘল সমাসযুক্ত বাক্যৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। তথাপি কিন্তু ইয়াৰ ভাষা সহজ-সৰল তথা কাব্যিক গুণেৰে ভৰপূৰ।

গিৰণাৰ লিপি ঃ গিৰণাৰৰ ৰুদ্রদামন লিপি ১৫০ খ্রীঃত লিখিত। এইখন লিপিত কাব্যৰ ৰীতি আৰু ব্যাকৰণৰ নীতি-নিয়মবোৰ অতি যত্নকৰি গদ্যাকাৰত লিখা হৈছে। অনুপ্রাস আদি

বিভিন্ন অলংকাৰৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। এইখন লিপিও কঠিন সমাসযুক্ত ভাষাত লিখিত হ'লেও ইয়াৰ কাব্যিক গৰিমা অটুট আছে।

নাসিক লিপি ঃ নাসিকৰ শিৰিপুলুমায়ী লিপি প্ৰাকৃত গদ্যত লিখিত। ইয়াৰ সময় গিৰণাৰ লিপিৰ সমসাময়িক। এইখন লিপিত দীঘল সমাসৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। অনুপ্ৰাস অলংকাৰৰো সুন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। সৰ্বোপৰি এইখন লিপিকাব্য সেইসময়ৰ উচ্চস্তৰৰ লিপিকাব্যৰ নিৰ্দশন।

মান্দাসৰ লিপি ঃ জাৰ্মান দেশৰ বিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত বহুলেৰৰ মতে মান্দাসৰৰ সূৰ্যমন্দিৰত খোদিত লিপিসমূহ বিশিষ্ট পণ্ডিত বৎসভট্টিয়ে ৪৭৩-৪ খ্ৰীষ্টাব্দত লিখিছিল। এই লিপিত বসন্তকাল আৰু বৰ্ষাকালৰ সুন্দৰ কাব্যময় বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হৈছে। লিপিখনত ৪৪টা শ্লোক আছে। আৰম্ভণিতে সূৰ্যদেৱতাৰ স্তুতি, তাৰ পিছত মান্দাসৰৰ হৃদয়গ্ৰাহী বৰ্ণনাৰ উল্লেখ আছে। শেষত গদ্যত ৰচিত মংগলাচৰণৰ উল্লেখ পোৱা যায়। লিপিকাব্যখনত কুমাৰগুপ্ত, বিশ্ববৰ্মা, ৰঘুবৰ্মা, বন্ধুবৰ্মা আদি বিভিন্নজন সম্ৰাটৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা বিভিন্ন ছন্দত উল্লেখিত হৈছে। মহাকবি কালিদাসৰ ভাষা আৰু শৈলীৰ প্ৰভাৱ এই লিপিকাব্যখনত দেখা যায়।

নিধানপুৰ তাম্ৰলিপি ঃ নিধানপুৰ তাম্ৰলিপি ভগৱান শিৱৰ স্তুতিৰে আৰম্ভ হৈছে। নিধানপুৰ লিপি সপ্তম শতাব্দীত ৰচিত বুলি জনা যায়। এইখন তাম্ৰলিপিৰ গদ্যাংশত বাণভট্টৰ ৰচনাশৈলীৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। গদ্যাংশ দীঘল সমাসযুক্ত আৰু গৌড় ৰীতিত ৰচিত। লিপিৰ প্ৰথম শ্লোকটো 'ওঁ প্ৰণম্য দেৱং শশিশেখৰং' এই বুলি আৰম্ভ হৈছে। কাব্যখনত বিভিন্ন অলংকাৰৰ সুন্দৰ সমাহাৰ দেখা যায়। যেনে— উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, অপহ্নুতি, শ্লেষ ইত্যাদি।

পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য সম্পাদিত কামৰূপ শাসনাৱলীত উল্লেখ থকা নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিত প্ৰাচীন অসমৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাৰ গুণানুকীৰ্তন কৰাৰ উপৰিও আন নখন তাম্ৰলিপিত কামৰূপৰ সনাতন ৰজাৰ শাসন সম্বন্ধে সুন্দৰ বৰ্ণনা আছে। এইখন তাম্ৰলিপিত উল্লেখ পোৱা যায় যে মহামান্য ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাই বহু ব্ৰাহ্মণ পুৰুষক ভূমি দান কৰিছিল। নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিখনৰ আৰম্ভণিতে ৰজা নৰক, ভগদত্ত, বজ্ৰদত্ত আদি ভাস্কৰবৰ্মাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ তথা পিছত পুষ্যবৰ্মনৰ পৰা আদি কৰি ভাস্কৰবৰ্মাৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃ সুস্থিৰবৰ্মনলৈকে প্ৰায় বাৰজনমান ৰজাই ৰাজত্ব কৰাৰ কথা কাব্যিক ভাষাত অতি মনোমোহা ৰূপত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নিধানপুৰ তাম্ৰলিপিৰ সম্পাদকৰ মতে এই লিপিকাব্যখন থানেশ্বৰ আৰু কনৌজৰ ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজত্বকালত প্ৰায় ৬০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগভাগত ৰচিত হৈছিল। জনা যায় যে হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ সৈতে ভাস্কৰবৰ্মাৰ অতি মধুৰ সম্পৰ্ক আছিল। দুয়োজনে একেলগে গৌড়দেশ জয় কৰাৰ পিছত ভাস্কৰবৰ্মাই কৰ্ণসুৱৰ্ণত কিছুসময় জিৰণি লৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ গিৰণাৰ লিপি কেতিয়া ৰচিত হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ নাসিক লিপি কি ভাষাত ৰচিত?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ মান্দাসৰ লিপিত কি খাতুৰ বৰ্ণনা আছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ এলাহাবাদ লিপি কাক প্ৰশংসা কৰি ৰচিত হৈছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ নিধানপুৰ লিপি কোন দেৱতাৰ প্ৰাৰ্থনাৰে আৰম্ভ কৰা হৈছে?

.....

৭.৫ কোষকাব্য

সংস্কৃত কাব্য সংকলনক কোষকাব্য বুলি জনা যায়। একোখন কোষকাব্যত বিভিন্ন কবিৰ কবিতা সংলগ্ন কৰা হয়। কবি হালৰদ্বাৰা সংকলিত 'গাথাসপ্তশতী' বা 'গাৰ্থ-সত্তসউ' প্ৰাচীনতম কোষকাব্য হিচাবে জনাজাত। সংস্কৃত সাহিত্যত কোষকাব্যৰ পাতনি একাদশ শতাব্দী বুলি জনা যা। এতিয়া আপুনি কেইখনমান কোষকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

কবীন্দ্ৰ-বচন-সমুচ্চয় ঃ 'কবীন্দ্ৰ বচন-সমুচ্চয়' এই কোষকাব্যখন সংস্কৃত সাহিত্যৰ অতি প্ৰাচীন কোষকাব্য। এই কাব্যখনত সুন্দৰ ৫২৫টা কবিতাৰ উল্লেখ আছে। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ, সাধাৰণ জন-জীৱনৰ চিত্ৰণ, বিভিন্ন ঋতু তথা ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰেম কাহিনীয়েই হৈছে এই কোষকাব্যখনৰ মূল বিষয়বস্তু। কাব্যখনত কবি কালিদাস, ভবভূতি, শ্ৰীধৰ নন্দী, বীৰ্যমিত্ৰ, শ্ৰীধৰ্মকৰ আদি কবিৰ কবিতা সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

সদুক্তিকৰ্ণামৃত ঃ সদুক্তিকৰ্ণামৃত কোষকাব্যখন শ্ৰীধৰ দাসৰ দ্বাৰা ১২০৫-০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত সংকলিত হয়। কবি শ্ৰীধৰ লক্ষ্মণ সেনৰ সমসাময়িক কবি। এইখন কোষকাব্যত বিভিন্নজন কবিয়ে নিজৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। ইয়াত কবি কালিদাস, ভাস, ভৰ্তৃহৰি আদিৰ উপৰিও লক্ষ্মণসেন, কেশৱসেন, বাসুদেৱসেন, জয়দেৱ, গোবৰ্ধন, ধোয়ী, দিবাকৰ দত্ত, নাৰায়ণ দত্ত, ভগীৰথ দত্ত, সুব্ৰত দত্ত, বিনয় দেৱ, গংগাধৰ নাথ, ত্ৰিপুৰীপাল ইত্যাদি বিভিন্নজন কবিৰ কবিতা সংকলিত হৈছে। কাব্যখন পাঁচটা প্ৰৱাহত বিভক্ত। সেইকেইটা হ'ল অমৰ, শৃংগাৰ, চাটু, উপদেশ আৰু উচ্চাবচ ইতি। গাঁৱলীয়া জন জীৱনৰ চিত্ৰ তথা অপূৰ্ব সমাজ চেতনাৰ পৰিচয় এই কবিতাবোৰত দেখা যায়।

শাৰ্ঙ্গধৰ পদ্ধতি ঃ 'শাৰ্ঙ্গধৰ পদ্ধতি' নামৰ কোষকাব্যখন চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ কবি শাৰ্ঙ্গধৰে সংকলন কৰে। এই কাব্যখন ১৬৩টা ভাগত বিভক্ত। কাব্যখনত ২৬৩জন কবিৰ প্ৰায় চাৰে চাৰি হাজাৰ শ্লোক সংকলিত হৈ আছে।

পদ্যাৱলী ঃ 'পদ্যাৱলী' নামৰ কোষকাব্যখন ১৫শ শতিকাত ৰূপগোস্বামীয়ে সংকলিত কৰে। এইখন কাব্যতো প্ৰায় ১২৫জন কবিৰ ৩৮৬টা কবিতা পোৱা যায়। কেৱল কৃষ্ণৰ সৈতে জড়িত কবিতাহে ইয়াত স্থান পাইছে। এই সমূহ কোষকাব্যৰ উপৰিও সূৰ্যকলিংগ ৰায়ৰ ১৫শ শতাব্দীৰ 'সূক্তি ৰত্নাকৰ' ১৫শ শতাব্দীৰ বল্লভদেৱৰ 'সুভাসিতাৱলী', বেনীদত্তৰ 'পদ্যবেণী' আৰু হৰি কবিৰ 'সুভাসিত হাৰাৱলী' আদি উল্লেখযোগ্য কোষকাব্য বুলি বিবেচিত হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ঃ কোষকাব্য কাক বোলে?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্রাচীন কোষকাব্য কোনখন?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ শ্রীধৰৰ দ্বাৰা সংকলিত কোষকাব্যখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ 'পদ্যাৱলী' নামৰ কোষকাব্যখন কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ বল্লভদেৱ সংকলিত কোষকাব্যখনৰ নাম কি?

.....

৭.৫ পালিকাব্য

এতিয়া আপুনি পালি সাহিত্যৰ বিষয়ে কিছু জানিব পাৰিব। পালি সাহিত্যৰ ৰচনা অবিৰতভাৱে চলি আছে। শ্রীভৰত সিংহই পালি-সাহিত্যৰ ইতিহাসক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। প্রথম ভাগটোৰ সীমা বুদ্ধ-পৰিনির্বানৰ পৰা আৰম্ভ কৰি খ্রীঃ পূঃ প্রথম শতাব্দীলৈ ধৰা হয় আৰু দ্বিতীয় ভাগটো খ্রীঃ পূঃ প্রথম শতাব্দীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বর্তমানলৈকে অবিচ্ছিন্নভাৱে চলি আছে বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

পালি ভাৰতবর্ষৰ অতি প্রাচীন ভাষা বুলি জনা যায়। ভাৰতীয় ভাষাবোৰৰ বিকাশত এই ভাষাই যিদৰে বিস্তাৰ লাভ কৰিছে, ঠিক তেনেদৰে সিংহল, শ্যাম আৰু বর্মা দেশৰ ভাষাৰ বিকাশতো এই পালি সাহিত্যৰ অৱদান উল্লেখযোগ্য। 'ভলিন্নপহ্ন' নামৰ পালি সাহিত্যৰ গ্রন্থখন মহাস্থবিৰ নাগসেনৰ দ্বাৰা সংকলিত। এই গ্রন্থখন কোনে কেতিয়া ৰচনা কৰিছিল সেই বিষয়ে সঠিকভাৱে জনা নাযায়। গ্রন্থখনত সাতটা অধ্যায় আছে। ইয়াৰ প্রথম তিনিটা অধ্যায় চীনাভাষালৈ অনুদিত হৈছে। গ্রন্থখনত সাহিত্য, ভূগোল, ইতিহাস তথা বিভিন্ন তত্ত্বজ্ঞানৰ অপূর্ব মিলন হৈছে।

পালি-সাহিত্যৰ কাব্য অতি বিৰল। পালি-কাব্যক দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে— (১) বর্ণনাত্মক আৰু (২) আখ্যানাত্মক। মানৱ জীৱনৰ বিভিন্ন গভীৰ অনুভূতিৰ প্রথম দর্শন 'ত্রিপিটকত' দেখা যায়। ত্রিপিটকত ভগৱান বিষয়ক গভীৰ বিচাৰত কাব্যৰ বিষয়ৰ সকলো সমাবিষ্ট হৈছে। পালি-সাহিত্যত কাব্যক যেনেদৰে বিশ্লেষণ কৰা হয়, সেই কালৰ পৰা 'ত্রিপিটক' গ্রন্থক কাব্য বুলি নকৈ কাব্যৰ উপজীৱী পালি-সাহিত্যৰ জননী বুলি ধৰিব পাৰি। এই ত্রিপিটকৰ সুন্দৰ কথা-শিল্পৰ আধাৰত ১০ শতাব্দীৰ পৰা ১৫ শতাব্দীলৈকে লংকা আৰু ব্রহ্মদেশত পালি কাব্য সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৩ঃ পালি সাহিত্যৰ ইতিহাসক কোনে দুভাগত বিভক্ত কৰিছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ নাগসেনৰ দ্বাৰা সংকলিত গ্রন্থখন কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ঃ চীনা ভাষালৈ অনুদিত হোৱা এখন পালিকাব্যৰ নাম লিখক।

.....

৭.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ইতিহাসৰ বর্ণনা থকা ঐতিহাসিক কাব্যৰ বিষয়ে জানিলো।
- লিপিকাব্যৰ লক্ষণ আৰু বিভিন্ন কাব্যৰ বিষয়ে গম পালো।
- কোষকাব্যৰ লক্ষণ তথা বিভিন্ন কোষকাব্যৰ বিষয়ে আভাস পালো।
- পালি সাহিত্য তথা বিভিন্ন পালিকাব্যৰ বিষয়ে জানিলো।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী, চন্দ্র প্রকাশ ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;* পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড ।

৩) Krishna machariar, M.,*History of Classical Sanskrit Literature* .New Delhi: MLBD.

৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কল্‌হন।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গীতিকাব্য।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গিৰণাৰ লিপি ১৫০ খ্রীঃত লিখিত হৈছিল।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নাসিক লিপি প্রাকৃত গদ্যত লিখিত।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মান্দাসৰ লিপিত বর্ষা আৰু বসন্তকালৰ বর্ণনা আছে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ এলাহাবাদ লিপি সমুদ্রগুপ্তক প্রশংসা কৰি লিখিত হৈছে।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নিধানপুৰ লিপি ভগৱান শিৱৰ প্রার্থনাৰে আৰম্ভ হৈছে।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সংস্কৃত কাব্য সংকলনক কোষকাব্য বোলা হয়।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ 'কবীন্দ্র বচন-সমুচ্চয়'।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সদুক্তিকর্ণামৃত।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰূপগোস্বামী।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সুভাষিতাৱলী।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শ্রী ভৱতসংহই।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভল্লিনপহ্ন।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ভল্লিনপহ্ন।

৭.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ঐতিহাসিক কাব্যৰ লক্ষণ আৰু উৎস লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ নাসিক লিপিৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

(খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ কোষকাব্যৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ পালি কাব্যৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত ঐতিহাসিক কাব্যৰ ভূমিকা সম্পর্কে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ লিপি কাব্যৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৮ ঃ গদ্যকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়
৮.৩.১ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ
৮.৩.২ গদ্যকাব্যৰ ভাগ
৮.৩.৩ গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্ৰাচীনতা
৮.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ উল্লেখ
৮.৪.১ সুৱন্ধু আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৮.৪.২ দণ্ডি আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৮.৪.৩ বাণ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা
৮.৫ শব্দাৰ্থ তালিকা
৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৮.৭ অধিক জানিবলৈ
৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- গদ্যকাব্যৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব
- গদ্যকাব্যৰ উৎস, প্ৰাচীনতা আৰু পৰম্পৰাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গদ্যকাৰ সুৱন্ধুৰ বাসৱদত্তাৰ পৰিচয় পাব
- বাণভট্টৰ ৰচনা শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিব পাৰিব
- হৰ্ষচৰিত আৰু কাদম্বৰীৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.২ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়ত আপুনি চম্পূকাব্য আৰু গীতিকাব্যৰ বিষয়ে কিছু আভাস পালে। এই অধ্যায় অধ্যয়ন কৰি আপুনি সংস্কৃত শ্ৰব্যকাব্যৰ অন্তৰ্গত গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব

পাৰিব। আপুনি জানে যে সংস্কৃত কাব্যসাহিত্য প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত বিভক্ত ১। দৃশ্য কাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। দৃশ্যকাব্য অভিনয়ৰ যোগেদি দেখুওৱা হয়। যেনে ঃ নাটকাদি। উদাহৰণস্বৰূপে ভাস বা কালিদাসৰ নাটক স্বপ্নবাসৱদত্তা বা অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটক এখন মঞ্চস্থ কৰি উপভোগ কৰিব পাৰো। দৃশ্যকাব্যসমূহক 'ৰূপক' বুলিও কোৱা হয়। এজনৰ ৰূপ আন এজনৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয় বাবে ৰূপক বোলে।

শ্ৰব্যকাব্য সমূহ শ্ৰৱণৰ যোগ্য বা কাণেৰে শুনি উপভোগ কৰা হয়। এই শ্ৰব্যকাব্য গদ্য আৰু পদ্যৰূপে দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। গদ্যকাব্য সমাসযুক্ত হয় আৰু পদ্যকাব্য ছন্দত ৰচনা কৰা হয়।

এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়ত গদ্যকাব্যৰ স্বৰূপ বা লক্ষণ, ইয়াৰ উৎস, বিভিন্ন ভাগ তথা বিভিন্ন উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ ৰচনাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.৩ গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়

প্ৰথমতে আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। বৈদিক যুগত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে গদ্যাত্মক ৰচনা আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হ'লেও বৈদিকোত্তৰ কালৰ প্ৰথম অৱস্থাত সকলো গ্ৰন্থতে পদ্যাত্মক ৰচনাহে প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰে। আনকি ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, বিধি, চিকিৎসা আদি বিষয়তো ছন্দোবদ্ধ গ্ৰন্থৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল পদ্য মনত ৰাখিবলৈ সহজ। সেইবোৰ কাৰণতে গদ্যই জনপ্ৰিয়তা হেৰুৱালে আৰু নীৰস তথা সাধাৰণ গদ্যই সমালোচকসকলৰ মন আকৰ্ষণ নকৰা হ'ল। ফলত গদ্যকাৰসকল তেওঁলোকৰ গদ্যৰচনাত এক বৈশিষ্ট্য সৃষ্টিৰ বাবে চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰে। ছন্দোৱদ্ধ ৰচনাৰ সৈতে ফেৰ মাৰিব পৰাকৈ গদ্যৰচনাতে এক কাব্যিক চাৰুতাৰ সৃষ্টিৰ বাবে এক চেষ্টা আৰম্ভ হ'ল। আনুপ্ৰাসিক পদ আৰু দীৰ্ঘসমাসৰ ব্যৱহাৰেৰে গদ্য সৃষ্টিৰ প্ৰয়াস হ'ল। ছন্দক বাদদি আলঙ্কাৰিক কাব্যৰ সকলো বৈশিষ্ট্য গদ্যকাব্যৰো বৈশিষ্ট্য হৈ পৰিল। ইয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে গদ্যকাব্য নামেৰে এক অভিনৱ কাব্যধৰ্মী গদ্যাত্মক ৰচনাৰ সৃষ্টি হ'ল। এই ৰচনাৰাজিয়ে লোককথাসমূহৰ পৰা বিষয়বস্তু গ্ৰহণ কৰিলে আৰু অলঙ্কাৰবিশিষ্ট ছন্দোৱদ্ধ কাব্যৰ পৰা নিজাকৈ অলঙ্কাৰবহুল ৰূপ ল'লে। ছন্দবিহীন গদ্যত কাব্যিক কমনীয়তাৰ সৃষ্টি সহজসাধ্য নাছিল আৰু সেয়ে গদ্যকাৰসকলে কাব্যতত্ত্ববিদ সমালোচকসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব পৰাকৈ মনোৰম গদ্যৰচনাৰ বাবে অসাধাৰণ দক্ষতা প্ৰদৰ্শন কৰিবলগা হ'ল। সেয়ে পদ্যাত্মক ৰচনাতকৈ গদ্যাত্মক ৰচনাহে অধিক কষ্টকৰ বুলি সময়ত বিবেচিত হ'ল আৰু পণ্ডিতসকলে গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে মন্তব্য দিলে— গদ্যং কবীনাং নিকষং বদন্তি। অৰ্থাৎ

গদ্যকাব্য ঃ গদ্যকাব্য হৈছে সমাস বহুল ৰচনা

দৃশ্য আৰু শ্ৰব্যভেদে কাব্যৰ দুটা প্ৰধান ভাগ আছে।

৮.৩.১ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ

গদ্যকাব্যৰ পৰিচয়ৰ পাছত আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলঙ্কাৰিক বিশ্বনাথ কবিৰাজে গদ্যকাব্যৰ সংজ্ঞা

এইদৰে দাণ্ডি ধৰিছে— "বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যম্"। অর্থাৎ ছন্দবিহীন ৰচনাকে গদ্যকাব্য বোলে। এই লক্ষণটো সর্বজনবিদিত আৰু আলঙ্কাৰিক সকলেও মানি লৈছে।

৮.৩.২ গদ্যকাব্যৰ ভাগ

আপুনি গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জনাৰ পিছত গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। আলঙ্কাৰিক বিশ্বনাথ কবিৰাজে গদ্যকাব্যক চাৰিপ্রকাৰত ভাগ কৰিছে— ১) মুক্তক, ২) বৃত্তগন্ধি, ৩) উৎকলিকাপ্রায়, ৪) চূর্ণক। ১) মুক্তক— সমাসহীন গদ্যক মুক্তক বোলা হয়। ২) বৃত্তগন্ধি— য'ত আংশিকভাৱে ছন্দৰ সম্পর্ক থাকে সেয়ে বৃত্তগন্ধি গদ্য। ৩) উৎকলিকাপ্রায়— দীঘল সমাসযুক্ত পদৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যক উৎকলিকাপ্রায় বোলে। ৪) চুটি চুটি সমাসযুক্ত পদৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যৰ নাম চূর্ণক।

উক্ত গদ্যকাব্য সমূহক পুনৰ দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। সেয়া হৈছে— ১) কথা আৰু ২) আখ্যায়িকা। 'অগ্নিপুৰাণ'ত আকৌ গদ্যকাব্যক পাঁচ প্রকাৰ বুলি কৈছে—

আখ্যায়িকা কথা খণ্ডকথা পৰিকথা তথা।
কথানিকেতি মন্যন্তে গদকাব্যং চ পঞ্চধা।।

অর্থাৎ আখ্যায়িকা, কথা, খণ্ডকথা, পৰিকথা, কথানিকা এই পাঁচ প্রকাৰৰ গদ্যকাব্য আছে

কিন্তু দণ্ডীয়ে তেওঁৰ 'কাব্যাদর্শ' গ্রন্থত গদ্য সাহিত্যক দুই প্রকাৰৰ বুলি কৈছে— কথা আৰু আখ্যায়িকা। কবিৰ কল্পিত কাহিনীক আশ্রয় কৰি কথা ৰচিত হয় আৰু সত্য কাহিনী আখ্যায়িকাত বর্ণিত হয়। বাকী যিবিলাক গদ্যকাব্যৰ ভাগ দেখু�ৱাইছে সেই সকলোবোৰ কথা আৰু আখ্যায়িকাৰেই অন্তর্ভুক্ত। সেইবাবে দণ্ডীয়ে কৈছে— কথা আৰু আখ্যায়িকাই গদ্যসাহিত্যৰ দুটা প্রধান ভাগ।

অগ্নিপুৰাণ গ্রন্থত কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ উল্লেখ আছে যদিও 'সাহিত্যদর্পণ' গ্রন্থৰ ৰচয়িতা বিশ্বনাথ কবিৰাজেও কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ এনেদৰে দেখুৱাইছে।

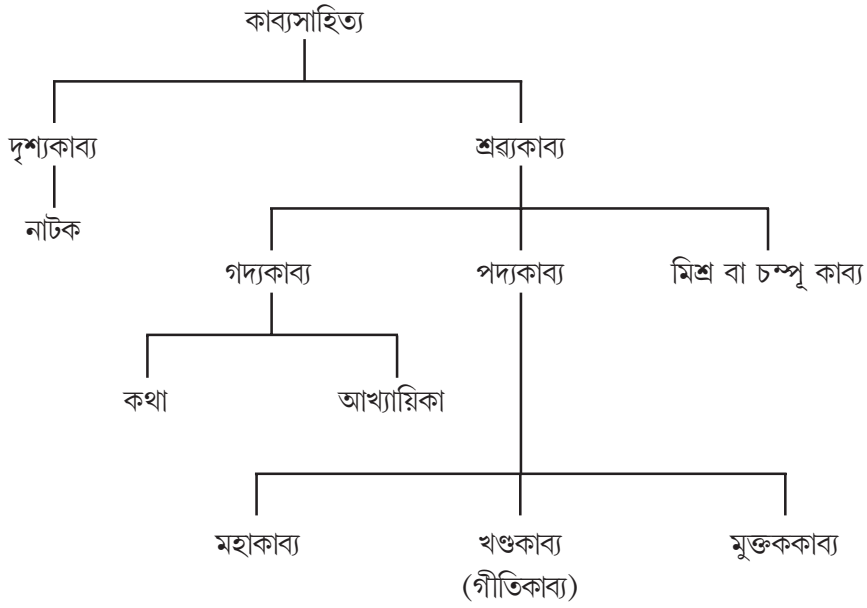
১) **কথা ঃ** যি কাব্যত গদ্যৰ যোগেদি ইতিবৃত্ত মনোৰম আৰু মনোগ্রাহী কৰি তোলা হয় তাকে কথা বোলে। এই কথাৰ ভিতৰত মাজে মাজে আর্যা ছন্দৰ শ্লোক আৰু বক্ত্র বা অপবক্ত্র ছন্দত ৰচিত শ্লোকো থাকিব পাৰে। কথা কাব্যৰ আৰম্ভতে ছন্দোৱদ্ধ পদ্যময়, নমস্কাৰাত্মক মঙ্গলাচৰণ, দুষ্ট লোকৰ নিন্দা বা সজ্জনৰ প্রশংসা প্রকাশক বর্ণনা থাকিব লাগে। কথা কাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে— 'কাদম্বৰী' আদি।

২) **আখ্যায়িকা ঃ** আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যকাব্যও কথাৰ দৰেই কিন্তু ইয়াত কবিয়ে নিজৰ বংশৰ বর্ণনা কৰে আৰু ইয়াৰ কোনো কোনো ঠাইত অন্যান্য কবিৰ

বিষয়েও আলোচনা থাকে। আখ্যায়িকাৰ মাজে মাজে পদ্যও থাকে। আখ্যায়িকাৰ কথাংশ বা বিষয় বর্ণনাৰ বিভাগ বিলাকক আশ্বাস (উচ্ছ্বাস) বুলি উল্লেখ কৰা হয়। এই আশ্বাস বিলাকৰ আৰম্ভতে আর্যা, বক্ত্র বা অপবক্ত্র আদি ছন্দৰ যিকোনো ছন্দত ৰচিত পদ্যৰ দ্বাৰা বিষয়বস্তুৰ বর্ণনাৰ ছলেৰে বর্ণনীয় বিষয়ৰ সূচনা কৰা হয়। আখ্যায়িকাৰ উদাহৰণ— হর্ষচৰিত আদি।

কোনো কোনো পণ্ডিতে নায়কেই আখ্যায়িকা নামৰ গদ্যকাব্যৰ কথক হয় বুলি কয়। সেইকথা যুক্তিযুক্ত নহয়, কাৰণ, এই বিষয়ে আচার্য দণ্ডীয়ে কৈছে- আখ্যায়িকাত যে নায়কেই আখ্যান বর্ণনা কৰিব লাগে এনেকুৱা নিয়ম নাই, কাৰণ দেখা যায়— এনেকুৱা আখ্যায়িকাও আছে, য'ত নায়কৰ বাহিৰে আন পাত্রয়ো আখ্যানভাগ বর্ণনা কৰিছে।

নিম্নোক্ত ধৰণেৰে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ভাগসমূহ আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে সহজকৈ দেখুৱা হ'ল।

৮.৩.৩ গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্রাচীনতা

গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ পিছত আপুনি এতিয়া গদ্যকাব্যৰ উৎস বা প্রাচীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ উৎস অতি প্রাচীন। ঋগ্বেদৰ নিগদাধ্যায়, কৃষ্ণযজুর্বেদৰ অন্তর্গত তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠকসংহিতা, মৈত্রায়ণী সংহিত আৰু অথর্ববেদৰ ব্রাত্যকাণ্ড আদিয়ে প্রাচীন গদ্যৰ উৎস। তদুপৰি সমস্ত ব্রাহ্মণ সাহিত্য, আৰণ্যক তথা

উপনিষদ সমূহতো গদ্যৰ আভাস পোৱা যায়। কল্পসূত্রসমূহৰ শৈলীয়েও গদ্যৰ নতুন ধাৰাৰ পৰিচয় দিয়ে। পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত সৰল গদ্যৰ চানেকি দেখা যায়। মহাভাৰত মহাকাব্য আৰু বিষ্ণুপুৰাণৰ অংশ বিশেষতো সহজ-সৰল গদ্য দেখা যায়। প্ৰাচীন শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, মীমাংসা সূত্ৰ আৰু দৰ্শনৰ বিভিন্ন টীকা ভাষ্য সমূহত সুন্দৰ গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

যজুৰ্বেদ, অথৰ্ববেদ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ গদ্যৰীতি সৰল। সামগ্ৰিকভাবে বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় বৈদিক গদ্য ৰীতি সৰল, সহজবোধ্য, বাক্যৰীতি সাৱলীল। পৰৱৰ্তী কালত বাণভট্ট ৰচিত 'কাদম্বৰী'ত দীৰ্ঘ সমাসযুত গদ্যৰচনা দেখা যায়।

বাৰ্ত্তিককাৰ কাত্যায়নে (৪০০ খৃঃপূঃ) আখ্যায়িকা ৰচনা কৰিছিল। পতঞ্জলিয়েও ২০০ খৃঃপূঃত আখ্যায়িকা ৰচনা কৰিছিল পতঞ্জলিয়েও ২০০ খৃঃপূঃত 'বাসৱদত্তা', 'সুমনোত্তৰা', 'ভৈমৰথী' প্ৰভৃতি আখ্যায়িকাৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

গদ্যকাৰ বাণভট্টই ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰক গদ্যলেখক হিচাবে গণ্য কৰিছে। তেনেদৰে জল্হন নামৰ আলঙ্কাৰিকে উল্লেখ কৰিছে যে বৰৰুচিৰ 'চাৰুমতী', ৰোমিল্ল-সৌমিল্লৰ বিৰচিত 'শূদ্ৰক কথা', শ্ৰীপালি নামৰ লেখকৰ 'তৰঙ্গৱতী কথা' আৰু সাতবাহন ৰজাসকলৰ দিনত ৰচিত 'শাতকর্ণিহৰণ' আৰু 'নমোৱন্তী কথা' আদি গদ্যবোৰে প্ৰাচীন সাহিত্যৰ পৰম্পৰাক সমৰ্থন কৰে।

৮.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ উল্লেখ

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উৎস আৰু প্ৰাচীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। এতিয়া আপুনি বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

গদ্য সাহিত্য বুলিলে বিশেষকৈ সুৱন্ধু, দণ্ডী আৰু বাণভট্টৰ ৰচনাৰাজি উল্লেখ কৰিব পাৰি।

৮.৪.১ সৱন্ধু আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা

সুৱন্ধুৱে 'বাসৱদত্তা' নামৰ গদ্যকাব্যখন ৰচনা কৰিছিল। সুৱন্ধুৰ জন্মস্থান ক'ত আৰু আৱিৰ্ভাৱ কেতিয়া এই বিষয়লৈ পণ্ডিতসকল এতিয়াও নিশ্চিত নহয়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁ বাণভট্টৰ পূৰ্ববৰ্ত্তী আৰু কিছুমানৰ মতে তেওঁ বাণৰ পৰৱৰ্তী। 'হৰ্ষচৰিত'ত বাণে 'বাসৱদত্তা'ৰ উল্লেখ কৰি কৈছে যে ৰচনাৰ উৎকৰ্ষতাৰে 'বাসৱদত্তা'ই কবিসকলৰ দৰ্পহৰণ কৰিছে। সুৱন্ধুৰ আৱিৰ্ভাৱকাল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ শেষকাল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰিছে।

'সুৱন্ধু' ৰচিত 'বাসৱদত্তা'ৰ আখ্যানভাগ হৈছে— ৰজা চিন্তামণিৰ পুত্ৰ কন্দৰ্পকেতুৱে সপোনত এগৰাকী সুন্দৰী কন্যাক দেখি তেওঁৰ অনুসন্ধানত বন্ধু

মকৰন্দক লগত লৈ গৃহ ত্যাগ কৰে। ৰাতি এজোপা গছৰ তলত বহি থাকোঁতে সেই গছত বাসকৰা এহাল ভাটৌ দম্পতীৰ পৰা জানিব পাৰিলে যে কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰ শেখৰৰ কন্যা বাসৱদত্তাই সপোনত এজন অপৰূপ যুৱকক দেখি তেওঁক সন্ধান কৰিবৰ বাবে সখী তমালিকাক প্ৰেৰণ কৰে। ৰাজকুমাৰীৰ স্বয়ম্বৰত বহুতো ৰাজকুমাৰ সমাগত কিন্তু ৰাজকুমাৰীয়ে স্বপ্নদৃষ্ট যুৱকৰ বাহিৰে আনক পতিবৰণ নকৰে। পিছত মকৰন্দ আৰু তমালিকাৰ লগালগি হয় আৰু তেওঁলোকৰ সহায়তে কন্দৰ্পকেতুৰ লগত বাসৱদত্তাৰ গোপনে মিলন হয়।

তাৰ পিছত তেওঁলোক দুয়ো পলাই গৈ এখন অৰণ্যত জিৰণি লোৱাত ভাগৰত বাসৱদত্তা আৰু কন্দৰ্পকেতু টোপনি যায়। পাছত টোপনি ভঙাত বাসৱদত্তাই ফল আহৰণ কৰিবলৈ যায়। তাৰ পিছত তেওঁৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ দুজন বনেচৰৰ মাজত তেওঁক স্ত্ৰীৰূপে পোৱাৰ কাৰণে দুয়োজনৰ মাজত যুদ্ধ হয় আৰু সেই যুদ্ধত দুয়োজনৰ মৃত্যু হয়। সেই অৰণ্য এজন ঋষিৰ তপোবন আছিল। ঋষিয়ে যেতিয়া জানিব পাৰিলে যে বাসৱদত্তাৰ বাবে তপোবনৰ শান্তিভঙ্গ হৈছে, সেয়ে বাসৱদত্তাক প্ৰস্তৰমূৰ্ত্তিত পৰিণত হ'বলৈ আশীৰ্বাদ দিয়ে। বাসবদত্তাই ঋষিক অনুৰোধ জনোৱাত তেতিয়া ঋষিয়ে কয় যে প্ৰেমিকৰ হাতৰ স্পৰ্শত পুনৰ জীৱন ঘূৰাই পাব।

ইফালে কন্দৰ্পকেতুৱে সাৰ পাই বাসৱদত্তাক বিচাৰি নাপাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হোৱাত দৈৱবাণীয়ে কয় যে প্ৰিয়াৰ সৈতে মিলন হ'ব। তাকে আশা কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে হঠাতে এটি প্ৰস্তৰ মূৰ্ত্তিত বাসৱদত্তাৰ সাদৃশ্য দেখি মূৰ্ত্তিটো সাৱটি ধৰে। লগে লগে মূৰ্ত্তিলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা বাসৱদত্তা জীৱন্ত হৈ পৰে আৰু কন্দৰ্পকেতুৱে বাসৱদত্তাক পুনৰ লাভ কৰে।

কবিত্ব প্ৰতিভা ঃ বাণৰ ৰচনাত যি অপাৰ শব্দ ভাণ্ডাৰ, অলঙ্কাৰ আৰু কল্পনাৰ অপূৰ্বসমাবেশ, বৰ্ণনাৰ তীক্ষ্ণ পৰ্যবেক্ষণ শক্তি, সঙ্গীতাত্মক ভাষা বিৰাজমান তেনেদৰে সুৱন্ধুৰ লেখনিত পোৱা নাযায়। সুৱন্ধুৰ কাব্য গৌড়ী-ৰীতি প্ৰধান। শ্লেষ তেওঁৰ ৰচনাৱলীৰ প্ৰাণস্বৰূপ। তেওঁৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ প্ৰাধান্য বৰ্তমান। কবিৰাজে 'ৰাঘৱপাণ্ডৱীয়' কাব্যত 'বাসৱদত্তা'ৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে—

'সুৱন্ধু বাণভট্টশ্চ কবিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ'।
বক্ৰোক্তিমাৰ্গনিপুণাঃ চতুৰ্থো বিদ্যতে ন বা।।

(ৰাঘৱ পাণ্ডৱীয় ১/৪১)

সুৱন্ধুৰ ৰচনাত নতুন উন্মেষশালিনী প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা নাযায়। কিন্তু তেওঁ অৰ্থগৌৰৱ প্ৰয়োগত সিদ্ধহস্ত আছিল। শ্লিষ্ট প্ৰয়োগত সুৱন্ধু অতি বিচক্ষণ। দুই এটা বৰ্ণনাৰ মাজত স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰৰ ৰমণীয়তা দেখা যায়। কাব্যৰ মাজে মাজে কবিয়ে বক্ৰোক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল ফলত তেওঁৰ ৰচনাৱলী স্পষ্টৰূপে বুজা দুঃসাধ্য

হৈ পৰে। সেই কাৰণে কবিয়ে অর্থ বুজিবলৈ পাঠকমণ্ডলীক পদে পদে অভিধান চাবলৈ সকিয়াই দিছে।

জানি থোৱা ভাল

১। 'সাহিত্যদর্পন'ৰ মতে ৰীতি চাৰিবিধ— বৈদর্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী।

২। ওজগুণ প্রকাশক বর্ণৰ সমাবেশত সমাস বহুল, আড়ম্বৰপূর্ণ ৰচনাৰ নাম গৌড়ী ৰীতি।

৩। সাহিত্যদর্পনৰ মতে গুণ তিনি প্রকাৰৰ— (১) মাধুর্য্য, (২) ওজঃ আৰু (৩) প্রসাদ।

৪। চিত্তৰ বিস্তাৰ ৰূপ দীপ্ত অৱস্থাক ওজঃ গুণ বোলা হয়।

৫। আচার্য বামনৰ মতে গুণ দহবিধ। তাৰে এক প্রকাৰৰ গুণ হ'ল শ্রেয়। আনহাতে শ্রেয় এবিধ শব্দানংকাৰ।

৬। বক্রোক্তি হ'ল এবিধ অলংকাৰ।
শ্লেষ এবিধ থকানংকাৰ য'ত এটা শ্লিষ্ট পদৰ দ্বাৰা অনেকার্থৰ বোধ হয়।

৮.৪.২ দণ্ডি আৰু তেওঁৰ প্রতিভা

দণ্ডীৰ আৰির্ভাৱকালসম্পর্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। দণ্ডীৰ পিতা-মাতা কাঞ্চীৰ অধিবাসী আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল বীৰদত্ত আৰু মাতৃৰ নাম গৌৰী। তেওঁলোক দাক্ষিণাত্যৰ কৌশিক গোত্রীয় ব্রাহ্মণ। বাল্যকালতেই দণ্ডীৰ পিতৃমাতৃৰ বিয়োগ হয়। সৰস্বতী আৰু শ্রুত নামে দুগৰাকী লোকে তেওঁক লালন-পালন কৰে। সেই কথা 'অৱন্তীসুন্দৰী কথাষাৰ' নামে এখন গ্রন্থত উল্লেখ আছে।

৬৫৫ খ্রীষ্টাব্দত চালুক্যৰাজ দ্বিতীয় বিক্রমাদিত্যই কাঞ্চী অধিকাৰ কৰাত দণ্ডীয়ে জন্মস্থান পৰিত্যাগ কৰি ভ্রমণৰ বাবে বাহিৰ হয়। পিছত ৰজা নৰসিংহবর্মাৰ দ্বাৰা কাঞ্চী প্রদেশ পুনৰ হস্তগত হোৱাত দণ্ডী নিজ দেশলৈ ঘূৰি আহে আৰু ৰাজসভাত উচ্চপদত নিযুক্ত হয়।

'কাব্যাদর্শ' নামৰ অলঙ্কাৰ গ্রন্থৰ ৰচয়িতা দণ্ডী আৰু গদকাব্য 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ ৰচয়িতা একেজন ব্যক্তি হয়নে নহয় এই বিষয়ে মতভেদ আছে। বহুতো পণ্ডিতে মতপোষণ কৰে যে 'দশকুমাৰচৰিত' দণ্ডীৰ কম বয়সৰ ৰচনা আৰু 'কাব্যাদর্শ' পৰিণত বয়সৰ ৰচনা।

দণ্ডী বাণভট্টৰ পূর্বৰ নে পৰৱর্ত্তীকালৰ সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। পিটাৰচন (Piterson) আৰু জেকবী (Jekbi)ৰ মতে 'কাব্যাদর্শ'ৰ

এটা শ্লোকত কাদম্বৰীৰ 'শুকনাসোপদেশ'ৰ কাহিনীৰ ছাঁ পৰিছে। এইফালৰ পৰা দণ্ডী বাণৰ পৰৱৰ্ত্তীকালৰ। আনফালে 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ প্ৰাসাদোপম শৈলীৰ তুলনা বানৰ কঠিন শৈলীৰ লগত তুলনা কৰিলে দেখা যায় যে 'দশকুমাৰচৰিত'ত যি ভৌগোলিক তথা ৰাজনৈতিক বৰ্ণনা পোৱা যায় সেয়া হৰ্ষবৰ্দ্ধনতকৈ পূৰ্বৰ ভাৰতবৰ্ষৰ চিত্ৰ। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত হয় দণ্ডী বাণভট্টতকৈ পূৰ্বৱৰ্ত্তী।

মেক্সমূলাৰ, ৱেবৰ, মেকডোনাল আদি পশ্চিমীয়া পণ্ডিতসকলৰ মতে দণ্ডী সপ্তম শতাব্দীৰ আৰম্ভণিৰ। আনহাতে আলঙ্কাৰিক বামনৰ দ্বাৰা ৰচিত 'কাব্যালঙ্কাৰ সূত্ৰবৃত্তি'ৰ ওপৰতো দণ্ডীৰ 'কাব্যাদৰ্শ'ৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ পৰা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। বামনৰ সময় ৮ম শতিকা। গতিকে, দণ্ডীৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগ।

'দশকুমাৰ চৰিত' দহজন কুমাৰৰ কাহিনীৰ সংযোজন। গ্ৰন্থখন দুটা অংশত বিভক্ত— (১) পূৰ্ব পীঠিকা, (২) উত্তৰ পীঠিকা। পূৰ্ব পীঠিকাত পাঁচটা আৰু উত্তৰ পীঠিকাত আঠটা উচ্ছ্বাস আছে। উত্তৰপীঠিকাৰ শেষৰ চাৰিটা উচ্ছ্বাসৰ নাম 'শেষ'। চক্ৰপাণি দীক্ষিত নামে দাক্ষিণাত্যবাসী কোনো লিখকৰ দ্বাৰা ই পৰৱৰ্ত্তীকালত ৰচিত হৈছে। 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ 'আৰম্ভ' আৰু 'শেষ' এই দুই অংশ অসংলগ্ন। বোধহয়, দণ্ডীয়ে 'দশকুমাৰচৰিত' সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিলে।

'দশকুমাৰ চৰিত'ৰ কাহিনীভাগ চমুকৈ এনেধৰণৰ—

মগধৰ ৰজা ৰাজহংসই এবাৰ মালৱৰাজ মানসাৰক যুদ্ধত পৰাভূত কৰে। পিছত মানসাৰে প্ৰতিশোধ ল'বলৈ ইচ্ছা কৰি কঠোৰ তপস্যা কৰে। তপস্যাত সিদ্ধি লাভ কৰি তেওঁ মগধৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্ৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু যুদ্ধত মহাৰাজ ৰাজহংসক পৰাস্ত কৰে। পৰাভূত ৰাজহংসই অৰণ্যত আশ্ৰয় লয়। সেই অৰণ্যতে তেওঁৰ পত্নীৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হয় আৰু তেওঁৰ নাম থোৱা হয় ৰাজবাহন। ৰাজহংসৰ চাৰিজন অমাত্যৰো (মন্ত্ৰীৰো) চাৰিজন পুত্ৰ জন্ম হয়। তেওঁলোকৰ সৈতে আন পাঁচজন কোঁৱৰো তাত লগ হয়। এনেদৰে দহজন কুমাৰ একেলগে ডাঙৰ-দীঘল হয়। বনতে তেওঁলোক সকলো বিদ্যাত শিক্ষিত হয়। বয়সপ্ৰাপ্ত হোৱাত তেওঁলোকে দিগ্বিজয়ৰ বাবে মন মেলিলে। দিগ্বিজয় যাত্ৰা কৰি গৈ বিন্ধ্যাৰণ্যত ৰাজবাহনে মাতঙ্গ নামৰ ব্ৰাহ্মণক লগ পালে আৰু তেওঁ ৰাজবাহনক ক্ষুৎপিপাসা মণি প্ৰদান কৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ উপকাৰৰ বাবে পাতাললৈ গমন, পাতাললৈ যোৱা ৰাজবাহনৰ সৈতে সোমদত্ত, পুষ্পোদ্ভৱৰ লগত সমাগম, তেওঁলোকৰ আত্মচৰিত কীৰ্তন, তাৰ পাছত ৰাজবাহন আৰু অৱন্তীসুন্দৰীৰ পৰিচয় কথন— এই আটাইবোৰৰ বৰ্ণনা পূৰ্বপীঠিকাত উল্লেখ আছে।

উত্তৰপীঠিকাৰ প্ৰথম উচ্ছ্বাসত ৰাজবাহনৰ চম্পানগৰলৈ গমন, তাত বন্ধন মুক্তি, সুৰতমঞ্জৰীৰ শাপ বৃত্তান্ত আৰু শেষত দহজন কুমাৰৰ মিলন আদি বিষয় বৰ্ণিত

হৈছে। দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসৰ পৰা অষ্টম উচ্ছ্বাসলৈকে উপহাৰ বৰ্মা, অপহাৰ বৰ্মা, অৰ্থপাল, প্ৰমতি, মিত্ৰগুপ্ত, মন্ত্ৰগুপ্ত আৰু বিশ্ৰুত ৰাজকুমাৰসকলৰ নিজ নিজ বৃত্তান্ত বৰ্ণনা আৰু শেষত ৰাজহংস ৰাজ্যপ্ৰাপ্তি ইত্যাদি বৰ্ণনা পোৱা যায়।

কবিত্ব প্ৰতিভা ঃ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ বিদগ্ধ সমালোচক আৰু ৰসজ্ঞসকলে দণ্ডীৰ কবিকৃতিৰ প্ৰশংসা কৰে আৰু তেওঁক মৰ্যাদাৰ আসনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে। এটি প্ৰসিদ্ধ শ্লোকত কালিদাস, ভাৰবি আৰু মাঘৰ বৈশিষ্ট্য এনেদৰে উল্লেখ কৰা হৈছে—

উপমা কালিদাসস্য ভাৰবেৰ্থগৌৰৱম।
নৈষধে পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়োগুণাঃ।।

দশকুমাৰচৰিত'ত আধুনিক উপন্যাসসুলভ বহু উপাদান নিহিত আছে। দণ্ডীৰ **ৰচনাৰ প্ৰধান আকৰ্ষণ হৈছে তেওঁৰ ৰচনাধৰ্মীতা**। ৰজা, ৰাজপুত্ৰ, ৰাজকন্যা, মন্ত্ৰী, মন্ত্ৰীপুত্ৰ প্ৰভৃতি ৰাজকীয় চৰিত্ৰবোৰৰ সৈতে ধূতা, ৰাজগণিকা, বৌদ্ধভিক্ষু, সন্যাসী, পাতালপুৰীৰ ৰাজকুমাৰীৰ ৰোমাণ্টিক প্ৰেম, ৰাষ্ট্ৰদ্ৰোহ আদি ঘটনাসমূহ প্ৰতিফলিত হৈছে। শূদ্ৰকৰ দ্বাৰা বিৰচিত মৃচ্ছকটিকৰ দৰে দণ্ডীয়েও তেওঁৰ ৰচনাত নগৰজীৱনৰ অৱক্ষয়, বিলাসব্যসন, প্ৰমোদ, গণিকাসক্তি, ৰাজনীতিৰ কুটিল আৱৰ্ত্ত, নায়ক আৰু অন্যান্য প্ৰধান চৰিত্ৰসমূহৰ শৌৰ্য-বীৰ্য, বুদ্ধিমত্তা সুনিপুন কৌশলৰ মনোহাৰী ৰূপত চিত্তাকৰ্ষকভাৱে অঙ্কিত হৈছে। অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ, ব্যাকৰণ আৰু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত দণ্ডীৰ অসাধাৰণ পাণ্ডিত্য দেখা দিয়া যায়। গতানুগতিকতা বৰ্জিত, সাহিত্য গুণসমৃদ্ধ আৰু সৰল ৰচনা আৰু ৰোমাঞ্চকৰ কাহিনী সম্বলিত গদ্যকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যত এয়ে প্ৰথম। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীন কথা সাহিত্যৰ কিঞ্চিৎ প্ৰভাৱ পৰিলেও ভাৱ-ভাষা আৰু কাহিনী গঠনত দণ্ডীৰ অনন্যসুলভ কৃতিত্ব সৰ্বজনস্বীকাৰ্য। শৃঙ্গাৰ, বীৰ, বীভৎস, কৰুণ, হাস্য প্ৰভৃতি ৰসৰ সমাবেশ, সৰস বচনভঙ্গী, ওজস্বী ভাষা, বিচিত্ৰ শব্দ ভাণ্ডাৰ প্ৰভৃতি গুণসমূহৰ বাবে দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰৰ চৰিত' অতুলনীয় সৃষ্টি।

৮.৪.৩ বাণ আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভা

বাণভট্ট ঃ সংস্কৃত সাহিত্যাকাশৰ অন্যতম উজ্জ্বল জ্যোতিষ্ক অসামান্য প্ৰতিভাধৰ লেখক হৈছে বাণভট্ট। বাণভট্টই দুখন গদ্যকাব্য ৰচনা কৰিছে। 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষিচৰিত'। হৰ্ষচৰিতৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসত আৰু তৃতীয় উচ্ছ্বাসৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত আত্মপৰিচয় দিছে। কান্যকুব্জৰ অন্তৰ্গত সোণ নদীৰ তীৰবৰ্ত্তী প্ৰীতিকূট নামৰ গ্ৰামত বাৎসায়ন গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ বংশত বাণভট্টৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পিতৃ আছিল চিত্ৰভানু আৰু মাতৃ ৰাজ্যদেৱী। তেওঁ পিতৃপিতামহ পৰম্পৰা ক্ৰমে শাস্ত্ৰজ্ঞ বিদ্বান পণ্ডিতৰূপে সমাজত বিশেষ পতিপত্তি অৰ্জন কৰে। শিশুকালতেই তেওঁৰ মাতৃবিয়োগ হয়। পিতৃৰ দ্বাৰা পৰিপালিত হয় আৰু পিতৃৰ পৰা বেদাদি শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন

কৰি পণ্ডিতবংশৰ যোগ্য মর্যাদাত অভিষিক্ত হয়। কিন্তু চৈধ্য বছৰ বয়সতে পিতৃৰো বিয়োগ হয়। ইয়াৰ পাছতে বাণ দেশ ভ্রমণৰ বাবে উদ্দেশ্যবিহীনভাবে ঘূৰিবলৈ ধৰে। এনেদৰে ঘূৰি ফুৰোতে কম বয়সতে জগত আৰু জীৱন সম্পর্কে বিচিত্র অভিজ্ঞতা হয়, লগতে বহুতো অন্তৰঙ্গ সুহৃদ লগ পালে। তেওঁলোকৰ সৈতে নানা ৰাজসভা বিশ্ববিদ্যালয়, আলোচনা সভাত যোগ দিয়ে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত তেওঁ স্বগৃহলৈ ঘূৰি যায়। কিন্তু হঠাতে থানেশ্বৰৰ ৰজা হর্ষবর্দ্ধনৰ আমন্ত্রণ ক্রমে ৰজা হর্ষবর্দ্ধনৰ সৈতে সাক্ষাৎ হয় আৰু ৰজাই তেওঁক ৰাজকবিৰূপে অভিষিক্ত কৰে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে বাণভট্ট হর্ষবর্দ্ধনৰ প্রিয়পাত্র হৈ পৰে। সেইকাৰণে নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি যে বাণভট্ট সপ্তম শতিকাৰ প্রথমার্দ্ধত সাহিত্যানুৰাগী সম্রাট হর্ষবর্দ্ধনৰ অন্তৰঙ্গ সুহৃদ আৰু বিদগ্ধ সাহিত্যিকৰূপে প্রতিষ্ঠা লাভ কৰে। বাণভট্টই তেওঁৰ ৰচনাত পূর্বৱর্ত্তী আৰু সমসাময়িক খ্যাত কীর্ত্তি সাহিত্যিকসকলৰ প্রশংসা দাঙি ধৰিছে।

'হর্ষচৰিত' যিদৰে প্রসিদ্ধ গদ্যকাব্য তেনেদৰে প্রসিদ্ধ ঐতিহাসিক কাব্যও।

হর্ষচৰিত ঃ বাণভট্টৰ 'হর্ষচৰিত' গ্রন্থখন আখ্যায়িকা শ্রেণীৰ। ই আঠটা উচ্ছ্বাসত ৰচিত। প্রথম আঢ়ৈটা উচ্ছ্বাসত বাণে আত্মচৰিত লিপিবদ্ধ কৰিছে। তাৰ পাছতে ৰজা হর্ষবর্দ্ধনৰ কথা আৰম্ভ কৰিছে। থানেশ্বৰৰ ৰজা পুষ্পভূতি। সেই বংশত মহাপ্রতাপী ৰজা প্রভাকৰবর্দ্ধন। তেওঁৰ ৰাজ্যবর্দ্ধন আৰু হর্ষবর্দ্ধন নামেৰে দুজন পুত্র আৰু ৰাজ্যশ্রী নামেৰে এগৰাকী কন্যা আছিল। মৌখৰীৰ ৰজা গ্রহবর্মাৰ সৈতে ৰাজ্যশ্রীৰ বিবাহ হয়। প্রভাকৰবর্দ্ধনৰ মৃত্যুৰ সিংহাসন গ্রহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। কিন্তু হর্ষবর্দ্ধনক অভিষিক্ত কৰাৰ আগতে মালৱৰাজৰ দ্বাৰা গ্রহবর্মাৰ মৃত্যু হয় আৰু ৰাজ্যশ্রীৰ অপহৰণৰ সংবাদ আহে।

ৰাজ্যবর্দ্ধনে মালৱৰাজৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ যাত্রা কৰে। কিন্তু গৌড়ৰাজৰ বিশ্বাসঘাটকতাত নিজেই নিহত হয়। প্রতিশোধ লোৱাৰ কাৰণে হর্ষবর্দ্ধনেও যুদ্ধ যাত্রা কৰে। কিন্তু বাটতে শুনিলে যে ৰাজ্যশ্রীয়ে মালৱৰাজৰ কাৰাগাৰৰ পৰা পলাই আত্মহত্যা কৰিবলৈ লওঁতেই এজন বৌদ্ধ ভিক্ষুৰে তেওঁক উদ্ধাৰ কৰে। হর্ষবর্দ্ধন আৰু ৰাজ্যশ্রীৰ মিলন দেখুৱাই ইয়াতে হর্ষচৰিত আখ্যায়িকাখন সমাপ্ত কৰে।

কাদম্বৰী ঃ বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' কথা শ্রেণীৰ। কথাকাব্যৰ ভিতৰত কাদম্বৰী সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যতম শ্রেষ্ঠ কীর্তি।

কাদম্বৰীৰ পূর্বার্দ্ধৰ আৰম্ভণিতে বাণে বিদিশাৰ ৰজা শূদ্রকৰ ৰাজসভাৰ যথার্থ বর্ণনা দিছে। শূদ্রকৰ ৰাজসভাত এগৰাকী চণ্ডালকন্যা উপস্থিত হৈ পিঞ্জৰাবদ্ধ এটা শুকপক্ষী উপহাৰ দিয়ে। সেই শুকপক্ষীটোৰ নাম বৈশম্পায়ন।

ৰজাই তাৰ বিষয়ে কৌতুহলবশতঃ নানা প্রশ্ন কৰাত শুক পক্ষীটোৱে নিজৰ সকলো কথা খৰচি মাৰি ক'লে। সেই শুকপক্ষীৰ জন্ম হৈছিল পম্পাসৰোবৰৰ পাৰৰ এজোপা শিমলুগছত। জন্মৰ পাছতে মাতৃৰ মৃত্যু হয় আৰু পিতৃয়ে বহু যত্নেৰে তাক ডাঙৰ-দীঘল কৰে। কিন্তু কোনো এদিন এটা শবৰৰ দল সেই অৰণ্যত প্রৱেশ কৰি

বহুতো বন্যপক্ষী সংহাৰ কৰে। সেই শবৰদলৰ এজন বৃদ্ধ শবৰে সেই পক্ষী থকা খোৱোঙত হাত ভৰালে আৰু শুকপক্ষীৰ পিতৃক মুচৰি মাৰি মাটিত পেলাই দিয়ে। লগতে শুকপক্ষীটোও মাটিত পৰিল। ব্যাধে সকলো মৃত চৰাইক বান্ধি লৈ গ'ল। শুকপক্ষীটো চুচৰি চুচৰি তমাল গছৰ পাতৰ আঁৰত লুকাল। কিছু সময়ৰ পাছত জাবালি মুনিৰ পুত্ৰ হাৰীতে শুকপক্ষীটোক বুটলি আশ্রমলৈ লৈ গ'ল। আশ্রমত জাবালি মুনিয়ে শুকপক্ষীটোক দেখা মাত্রকে ক'লে যে সি নিজে কৰা ভুলৰ বাবে ফল ভোগ কৰিছে। তাকে শুনি ঋষিসকলে জাবালি মুনিক শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কথা বিৱৰি ক'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

পৰৱৰ্তী দিনত জাবালিয়ে শুকৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী ক'বলৈ ধৰিলে। অৱন্তী জনপদৰ উজ্জয়িনী নামে নগৰত তাৰাপীড় নামে এজন ৰজা আছিল। সকলো বিদ্যাত পাৰ্গত শুকনাস নামে তেওঁৰ এগৰাকী মন্ত্রী আছিল। তাৰাপীড়ৰ পত্নী বিলাসৱতীৰ গৰ্ভত সৰ্বগুণসম্পন্ন চন্দ্রাপীড়ৰ জন্ম হয়। যথাসময়ত তেওঁক (চন্দ্রাপীড়ক) যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰে আৰু কিছুদিনৰ পিছত চন্দ্রাপীড়ে দিগ্বিজয় যাত্রা কৰে। বহু ঠাই অতিক্রম কৰি কৈলাশ পর্বত পাৰ হৈ তেওঁ অচ্ছোড় (অচ্ছোদ) সৰোবৰৰ পাৰত উপস্থিত হয়। তাতেই তেওঁ মহাশ্বেতাৰ সৈতে পৰিচয় হৈ জানিব পাৰিলে যে শ্বেতকেতু মুনিৰ পুত্র পুণ্ডৰীক হ'ল মহাশ্বেতাৰ প্রণয়প্রার্থী। কিন্তু হঠাতে এদিন পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যু হয়। সেই দুখতে মহাশ্বেতাই বীণা বজাই মৃত্যুৰ বাবে অপেক্ষা কৰি আছে।

মহাশ্বেতাৰ অনুৰোধ অনুসৰি চন্দ্রাপীড় গন্ধর্বলোকলৈ গ'ল আৰু তাত তেওঁ কাদম্বৰীক লগ পালে। কাদম্বৰীক দেখি চন্দ্রাপীড় আকৃষ্ট হয় আৰু কাদম্বৰীয়ো চন্দ্রাপীড়ৰ প্রতি আকৃষ্ট হয়। তাত কিছুদিন থকাৰ পাছত পিতৃৰ আদেশত চন্দ্রাপীড় ঘৰলৈ উভতি যাবলগীয়া হয়। কাদম্বৰী বিৰহ বেদনাত ভুগিবলৈ ধৰিলে।

এইখিনিতে বাণভট্টৰ ৰচিত কাদম্বৰীৰ পূৰ্বার্দ্ধসমাপ্ত হয়। ইয়াৰ পাছত বাণৰ পুত্র ভূষণভট্টই উত্তৰার্দ্ধ ৰচনা কৰে।

উত্তৰার্দ্ধৰ আৰম্ভণিতে কাদম্বৰীৰ বিৰহাবস্থাৰ কথা বর্ণনা কৰা হৈছে। পত্রলেখাৰ মুখেৰে কাদম্বৰীৰ বিৰহাবস্থাৰ বাতৰি পঠিয়াই চন্দ্রাপীড় ব্যাকুল হৈ পৰে। পত্রলেখাৰ যোগেদি চন্দ্রাপীড়ে কাদম্বৰীলৈ বাতৰি পঠায় যে বৈশম্পায়নক লগ পাবলৈ তেওঁ দশপুৰলৈ যায়। তাত উপস্থিত হৈ মহাশ্বেতাৰ অভিশাপত বৈশম্পায়নৰ মৃত্যু হোৱাৰ কথা জানিব পাৰি চন্দ্রাপীড় দুখত অভিভূত হৈ পৰে। তেওঁ মহাশ্বেতাৰ সৈতে কথা পাতি বৈৰাগ্য জীৱন-যাপন কৰি থাকোতে এজন কপটীয়া ব্রাহ্মণে শিষ্টাচাৰ ভঙ্গ কৰা বাবে শুকৰ যোনিত জন্মলাভ কৰিবলৈ অভিশাপ পোৱা কথা শুনি চন্দ্রাপীড়ৰ হৃদয় বিদীর্ণ হয় আৰু মাটিত ঢলি পৰে। চন্দ্রাপীড় শোকত সন্তপ্ত হৈ থকা সময়ত কাদম্বৰী তালৈ আহে আৰু চন্দ্রাপীড়ৰ লগতে সহমৰণ ল'বলৈ সাজু

হয়। হঠাতে আকাশবাণী হয় আৰু কাদম্ববীৰৰ স্পৰ্শৰে চন্দ্রাপীড়ৰ দেহ ৰক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হয়।

এনেদৰেই জাৱালি মুনিয়ে শুক পক্ষীৰ জন্ম বৃত্তান্ত শুনালে। সকলোৱে পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিলে। চণ্ডাল কন্যা আছিল শুকৰ মাতা লক্ষ্মী। শূদ্রকেও পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিলে। তেওঁ পূৰ্বজন্মত চন্দ্রাপীড় আছিল, ইয়াৰ পাছত কাদম্ববীৰ আলিঙ্গনক্রমে চন্দ্রাপীড় সুস্থ হৈ উঠিল। আকাশমার্গেৰে কপিঞ্জলেৰে সৈতে পুণ্ডৰীক আহি উপস্থিত হ'ল। সকলোৱে পূৰ্বৰ জন্ম ঘূৰাই পোৱাত এক আনন্দমুখৰ পৰিবেশত কাহিনীৰ সমাপ্তি ঘটে।

কাদম্ববী কথাৰ উৎস ঃ বাণে সম্ভৱতঃ গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা'ৰ পৰা কাদম্ববী ৰচনা কৰিবলৈ অনুপ্রেৰণা লাভ কৰিছিল। 'বৃহৎকথা'ৰ আধাৰত ৰচিত সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ' (দশম লম্বক, তৃতীয় তৰঙ্গ) আৰু ক্ষেমেন্দ্রৰ 'বৃহৎকথামঞ্জুৰী' (১৬/১৮৩-২৪৮) অধ্যায়ৰ সৈতে কাদম্ববীৰ কাহিনীৰ মিল দেখা যায়।

বাণৰ শ্রেষ্ঠত্ব ঃ কাব্যাংশত 'কাদম্ববী' শ্রেষ্ঠত্তৰ। 'কাদম্ববী' শব্দৰ অর্থ 'সুৰা'। সুৰাৰ প্রভাবত মানুহ যেনেকৈ আত্মহাৰা হয় তেনেদৰে কাদম্ববী পাঠ কৰিলেও পাঠকসকল আত্মবিভোৰ হৈ পৰে। এইফালৰপৰা নামাকৰণ সার্থক হৈছে বুলি পণ্ডিতসকলে মতপোষণ কৰে—

"কাদম্ববীৰসজ্ঞানামাহাৰোহপি ন ৰোচতে।"

'কাদম্বীৰ' যে এসময়ত প্রভূত যশ আৰু জনপ্রিয়তাৰ অধিকাৰী হৈছিল প্রচলিত উক্তিসমূহেই তাৰ প্রমাণ।

বাণীপাণিপৰামৃষ্টবীণা নিক্কনহাৰিণীম্।

ভাৰয়ন্তি কথং বাণ্যে ভট্টবাণস্য ভাৰতীয়ম্।। ইত্যাদি।

পশ্চিমীয়া পণ্ডিত ৱেৰৰ (Weber) মহোদয়ে বাণভট্টক দৃঢ়ভাবে সমালোচনা কৰিছে। বাণৰ সমাসবদ্ধ দীর্ঘ সমাস, দ্ব্যর্থক শব্দচয়ন আদিৰ বিশাল বর্ণনাসমূহৰ বাবে ভাৰতীয় হাবি (Indian Wood) বুলি উল্লেখ কৰিছে। বাণে সকলোবোৰতে সীমা অতিক্রম কৰিছে। বাণ পাঞ্চালী ৰীতিৰ অধিকাৰী আছিল। তেওঁৰ নাম মহিলা কবি শীলাভট্টাৰিকাৰ সৈতে জড়িত আছিল। তেওঁৰ ৰচিত 'সূক্তিমুক্তাৱলী'ত এইদৰে পোৱা যায়—

শব্দার্থয়োঃ সমোগুম্ভো পাঞ্চালী ৰীতিৰিষ্যতে।

শীলাভট্টাৰিকাবাচি বণোক্তিষু চ মা যদি।।

বাণৰ শব্দভাণ্ডাৰ অতিশয় বিশাল আছিল। 'হর্ষচৰিত'ত যিবোৰ শব্দৰ ব্যৱহাৰ হৈছে অভিধানত তাৰ ব্যৱহাৰ কম। 'কাদম্ববী'ত বাণে যি চিত্র অঙ্কণ কৰিছে সংস্কৃত কবিসকলৰ মাজত তেওঁৰ সমতুল্য কোনো নাই। সেইকাৰণে কোৱা হয়— 'বাণোচ্ছিষ্টং জগত্ সর্বম্।'

'কাদম্বৰী' কথা কাব্যখন এখন চিত্রশালা। সাধাৰণতে কবিসকলে ঘটনা বৰ্ণনা কৰি গল্প কৰে। বাণভট্টই মুহূর্তে মুহূর্তে চিত্র সজ্জিত কৰি গল্প কৈছিল। সেইকাৰণে তেওঁৰ গল্প গতিশীল নহয়। শ্লেষ, বক্রোক্তি আদিৰ সুপ্রয়োগ তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য। যিহেতু 'ওজঃ সমাসভূয়স্তমেতদ্ গদস্য জীৱিতম্।' বুলি দণ্ডীয়ে 'কাব্যাদর্শ'ত উল্লেখ কৰিছে।

কাদম্বৰীৰ প্রধান ৰস শৃঙ্গাৰ। সম্ভোগ আৰু বিপ্রলম্ভ দুয়োবিধ শৃঙ্গাৰৰ সমাবেশ হৈছে। অৱশ্যে কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে কৰুণ, হাস্য, শান্ত, অদ্ভুত আদি ৰসবোৰ সমাবেশ ঘটিছে।

বাণভট্টক অনুসৰণ কৰি শ্বেতাম্বৰ জৈন ধনপালে ধাৰাৰাজ বাক্পতিৰ পৃষ্ঠপোষকতাত 'তিলকমঞ্জুৰী' কাব্য ৰচনা কৰে। 'তিলকমঞ্জুৰী' আৰু সমৰকেতুৰ প্রণয় কাহিনীয়েই এই কাব্যৰ বিষয়বস্তু। 'তিলকমঞ্জুৰী'ত 'কাদম্বৰী'ৰ দৰে চিত্রও দেখিবলৈ পোৱা যায়।

দিগম্বৰ জৈন সম্প্রদায়ৰ বাদীভসিংহই 'গদ্যচূড়ামণি' ৰচনা কৰে। গুণভদ্রকৃত উত্তৰপুৰাণৰ পৰা কথাবস্তু গ্রহণ কৰিছে।

সোড্ঢলৰ 'উদয়সুন্দৰী কথা' নামৰ গদ্য-কাব্যত নাগলোকৰ অধিপতি শিখণ্ডিলৰ কন্যা আৰু প্রতিষ্ঠানৰ ৰজা মলয়বাহনৰ প্রণয় কাহিনীক অৱলম্বন কৰি ৰচিত হৈছে।

বামন ভট্টবাণৰ 'বেমভূপাল চৰিত' পিছৰ যুগৰ এক উল্লেখনীয় গদ্য কাব্য।

৮.৫ শব্দার্থ তালিকা

১) সাহিত্য দর্পণ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ বিৰচিত এখন অলঙ্কাৰ শাস্ত্র। ইয়াত দহটা পৰিচ্ছেদ আছে।

২) অগ্নিপুৰাণ ঃ ব্যাসদেৱৰ বিৰচিত ওঠৰখন পুৰাণৰ ভিতৰত অন্যতম।

৩) ব্রাহ্মণ ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৪) আৰণ্যক ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৫) উপনিষদ ঃ বেদৰ ভাগসমূহ

৬) যজুর্বেদ ঃ চাৰিখন বেদৰ দ্বিতীয়খন

৭) অথর্ববেদ ঃ চাৰিখন বেদৰ অন্তিমখন

৮) মহাভাষ্য ঃ পতঞ্জলি বিৰচিত এখন ব্যাকৰণ শাস্ত্র। পাণিনীয় ব্যাকৰণ শাস্ত্রৰ উদ্ভৱকালৰ অন্তিমগ্রন্থ। 'মহাভাষ্য'ত পতঞ্জলিৰ পৈণত ব্যাকৰণ চিন্তা, গভীৰ পাণ্ডিত্য দেখা যায়। গ্রন্থখন আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত।

৯) কাত্যায়ন ঃ কাত্যায়ন পাণিনিৰ পৰৱর্ত্তী ব্যাকৰণবিদ। কাত্যায়নে পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ

ওপৰত 'বার্ত্তিক' ৰচনা কৰিছে। বৃত্তিক লক্ষ্য কৰি ৰচিত গ্ৰন্থকেই বার্ত্তিক বোলা হয়। কাত্যায়নৰ সময় খ্ৰীঃ পূঃ ৩য় শতাব্দী।

১০) লিপিসাহিত্য ঃ প্ৰাচীন ৰজাসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজসভাত সংস্কৃত পণ্ডিত ৰাখিছিল। সেই পণ্ডিতসকলে স্তম্ভত, তামৰ ফলিত, শিলত ৰজাসকলৰ কৰ্মৰাজি বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে তেওঁলোকৰ যশস্যাসমূহ লিপিবদ্ধ কৰিছিল। সেইবোৰত কাব্যৰ উপাদান দেখা যায়। সেই ৰচনাসমূহক লিপিসাহিত্য বা প্ৰশস্তি কাব্য বোলে।

জানি থোৱা ভাল

- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে গদ্য হৈছে কবি সাহিত্যিকৰ প্ৰতিভাৰ কষটি শিলা। কোৱা হয়— গদ্যং কবীনাং নিকষং বদন্তি।'
- সুৰন্ধুৰ 'বাসৱদত্তা' বৰ্ণনা প্ৰধান আৰু গৌড়ীৰীতি প্ৰধান। বাণভট্টই 'হৰ্ষচৰিত'ত সুৰন্ধুৰ ৰচনাক প্ৰশংসা কৰি কৈছে— 'কবীনামগলদ্দর্পো নুনং বাসৱদত্তয়া'

বাণভট্টৰ 'হৰ্ষচৰিত' গদ্যকাব্য আৰু প্ৰথম ঐতিহাসিক গ্ৰন্থৰূপেও প্ৰসিদ্ধ। 'কাদম্ৰৰী' শব্দৰ অৰ্থ 'সুৰা'। সুৰাৰ প্ৰভাৱত মানুহ যিদৰে আত্মহাৰা হয় তেনেদৰে 'কাদম্ৰৰী' পাঠ কৰিলেও পাঠকসকল আত্মবিভোৰ হৈ পৰে। কাদম্ৰৰীৰ বক্তা এটি শুকপক্ষী।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ কাব্য প্ৰধানকৈ কেইটা ভাগত বিভক্ত?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ 'সাহিত্য দৰ্পণ' গ্ৰন্থৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ গদ্যকাব্যৰ প্ৰধান ভাগ কেইটা আৰু কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে গদ্যকাব্যৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ অগ্নিপুৰাণৰ মতে গদ্যকাব্য কেইপ্ৰকাৰৰ? কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ সুবন্ধু ৰচিত গদ্যকাব্যখনৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ বাসৱদত্তা গ্ৰন্থৰ লিখকৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ 'দশকুমাৰ চৰিত'ৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ হর্ষবর্দ্ধন ক'ৰ ৰজা আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ কাদম্বৰী কোন শ্রেণীৰ কাব্য?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ তাৰাপীড় ক'ৰ ৰজা আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ 'কাদম্বৰী' কথাকাব্যৰ নায়ক কোন?

.....

৮.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যৰ প্রাচীনতা সম্পর্কে জানিব পাৰিলে। তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠক সংহিতা, আৰণ্যক, উপনিষদ, সূত্র সাহিত্য, পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত প্রাচীনতম গদ্যৰ নিদর্শন পোৱা যায় বুলি গম পালে।
- গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। যেনেঃ কথা আৰু আখ্যায়িকা। ইয়াৰ লগতে 'কথা' কাব্যৰ লক্ষণ আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণসমূহ জানিব পাৰিলে।
- সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা প্রধান গদ্যকাব্য যেনে সুৰন্ধুৰ 'বাসৰদত্তা' বাণভট্টৰ 'হর্ষিচৰিত' আৰু 'কাদম্বৰী', দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰ চৰিত'ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। তাৰোপৰি পৰৱর্ত্তীকালত ৰচিত হোৱা গদ্যকাব্যসমূহৰ বিষয়ে চমু আভাস পালে।
- 'কাদম্বৰী'ত দুটা প্রণয়কাহিনী সমান্তৰালভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে। এটা হৈছে কাদম্বৰী আৰু চন্দ্রাপীড় আৰু আনটো মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীক। ইয়াৰ প্রধান ৰস শৃঙ্গাৰ। 'কাদম্বৰী' শব্দৰ অর্থ 'সুৰা'। সংস্কৃত সাহিত্যত কাদম্বৰী এখন প্রসিদ্ধ উপন্যাস। এই অধ্যায়ত এই সকলোবোৰ জানিব পাৰিলে।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, গুৱাহাটী, চন্দ্রপ্রকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) Krishnamachariar, M. *History of Chassical Sanskrit Literature*, New Delhi.MLBD

৮.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দুটা। (১) দৃশ্যকাব্য, (২) শ্রব্যকাব্য

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজ

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দুটা। (১) কথা, (২) আখ্যায়িকা

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যম্'

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগ্নিপুৰাণৰ মতে গদ্যকাব্য পাঁচ প্রকাৰৰ

১। আখ্যায়িকা ২। কথা

৩। খণ্ডকথা ৪। পৰিকথা

৫। কথানিকা

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাসৱদত্তা

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সুবন্ধু

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দণ্ডী

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ থানেশ্বৰৰ

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কথা শ্রেণীৰ

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উজ্জয়িনীৰ

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চন্দ্রাপীড়

৮.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ গদ্যকাব্যৰ উৎসৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ বাণভট্টৰ ৰচনাৱলীৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ গদ্যকাব্য কাক বোলে? ইয়াৰ লক্ষণসমূহ কি কি? সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***